

ÖT KONTINENS

**Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
tudományos közleményei**

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

BUDAPEST

2003

ÖT KONTINENS

**Az Új – és Jelenkori Egyetemes Történeli Tanszék
tudományos közleményei**

**A kötet az Oktatási Minisztérium magyar-francia TÉT
pályázatának pénzügyi támogatásával jelent meg**

ÖT KONTINENS

**Az Új – és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
tudományos közleményei**

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

BUDAPEST

2003

ÖT KONTINENS

Az Új – és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
tudományos közleményei

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

© Szerzők, 2003
© Szerkesztő, 2003

Szerkesztőbizottság:
Balogh András (elnök)
Székely Gábor
Búr Gábor

Szerkesztő:
Majoros István
majoros@mail.inext.hu

ISSN: 1589-3839

Kiadja:
Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék,
ELTE BTK
1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.
Tel.:06-1-4855204
torteneti@ludens.elte.hu

Nyomdai Munka: Ács Nyomda és Reklámstúdió
Dunakeszi

Tartalom

Balogh András: Történelmi észrevétel a globalizáció és a nemzet viszonyáról szóló polémiáról	9
Búr Gábor: A migráció egyes kérdései a 19. századi Brit Birodalomban	27
Gazdag Ferenc: Kommunikációs zavar, avagy civilizációk összecsapása? Néhány gondolat a terrorizmus vitához	47
Lugosi Győző: Izrael mítoszai	59
Majoros István: A francia nagyhatalmiság gazdasági háttere az első világháború előtti évtizedekben	79
Németh István: Európa-tervek és magán Európa-szervezetek az 1920-as években	101
Székely Gábor: Erőeltolódások Ausztriában (1919-1935)	139

A Tudomány Napja alkalmából az Új és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék 2002. november 6-án tudományos konferenciát rendezett, ahol a tanszék oktatói tartottak előadást kutatási eredményeikről. Jelen kötet az ott elhangzottak szerkesztett változatát közli. A tanszék ezzel egy fórumot nyit, ahol tanárai, Ph.D. hallgatói jelentkezhetnek legújabb eredményeikkel. Természetesen más egyetemek számára is nyitva áll. Az *Öt Kontinens* című lap évente legalább egyszer jelenik meg magyarul, s a későbbiekben idegen nyelven is.

Balogh András

***Történelmi észrevétel a globalizáció és a nemzet viszonyáról
szóló polémiáról***

Van valami kiábrándító, sőt visszataszító abban, ha akár egy modern korral foglalkozó történész az éppen divatos napi politikai témákhoz igazítja kutatásait és írásait. Ennél szánalmasabb csak az, ha valaki olyan témával foglalkozik, aminek semmi köze sincs a ma valóságához és a kortársakat foglalkoztató gondolatokat és vitákat negligálja.

Úgy véljük, léteznek olyan kétséget kizáróan aktuális problémák, amelyek igénylik a történész tapasztalatait, látásmódját és következtetéseit. Ilyen a heves indulatokat kiváltó és unalomig tárgyalt globalizációs folyamat és annak a jelenkori nemzetekhez való viszonya. A hagyományos felfogású nemzeti történelemnek hagyományos szemléletű művelői éppúgy, mint a történelmi érdeklődésű közvélemény, kifejezetten utálják a globalizációt, el sem ismerik annak létét, vagy ha igen, akkor a nemzet ellenségének és sírásójának tartják. Másfelől a globalizációt sokan hajlamosak valamiféle új megváltónak tekinteni és módfelett örülnek, hogy a globalizáció, vélekedésük szerint véget vet a nemzet anakronisztikus korának, amely csak gyűlölködést és szenvedést hozott.

Az alábbiakban néhány gondolatot kívánunk megfogalmazni a globalizáció és a nemzet viszonyáról.

*

Az elmúlt évtizedben a társadalomról, a gazdaságról, a politikáról és a nemzetközi kapcsolatokról az előzőekhez képest egészen új nézetek váltak uralkodóvá. Szinte minden politikai és intellektuális ellenállást legyűrő erővel hódított tért a liberális piacgazdaság és a magántulajdon mindenhatósága, a pluralista demokrácia és az emberi jogok abszolút értékeinek ideái. Ezek az ideák nem újak, de elfogadottságuk drámai gyorsasággal növekedett meg. Közép-Európa országai néhány év alatt működőképes

piacgazdasággá és parlamenti demokráciákká fejlődtek, hasonlóak a trendek egész Kelet-Európában, Latin-Amerikában, valamint a gazdasági csodát egyre inkább politikai demokráciával párosító ázsiai kistigriseknél. A világ legnépesebb országában, Kínában a kiemelkedően magas gazdasági növekedési ütem összefügg a magánkezdeményezés és a magántulajdon mind nagyobb elismerésével és a gazdasági korlátok lebontásával.

Ez az egy irányba mutató globális folyamat azonban korántsem olyan idillien zavartalan, ahogyan ezt Fukuyama néhány évvel ezelőtt feltételezte, és ahogyan ezt akkoriban a politikai megfigyelők általában elfogadták. A harmadik évezred legelején már azt látjuk, hogy a globalizáció, amely terméke és egyben motorja a szabad piacnak és a demokratikus társadalomnak, a vártnál sokkal lassabban és ellentmondásosabban halad előre, ellenfelei egyre többen vannak és egyre hangosabbak. Ezt a globalizáció elkötelezett hívei és esküdt ellenségei egyaránt érzékelik. A kérdés az, milyen erők állnak szemben a globalizációval?

A legáltalánosabban elterjedt felfogás szerint a kommunista rendszerek összeomlása után a nemzeti érdekek és eszmék, kiváltképpen a nacionalizmus jelenti a legnagyobb kihívást a globalizáció előrehaladásával szemben. Másik oldalról a nemzeti érdekek és identitások védelmezői a globalizációban látják a fő veszélyt, amely szerintük felszámolja a nemzetállami kereteket, az e keretek között kialakult demokratikus döntéshozatali mechanizmusokat és intézményeket, kiszolgáltatott helyzetbe hozza a gyengébb közösségeket, megsemmisítheti a hagyományos emberi értékeket, a kulturális, nyelvi sokszínűséget.

Kialakult tehát egy olyan szemlélet, amely élesen szembeállítja a globalizációt és a nemzetet, a két kategóriát egymás ellenségének tekinti. Értelmes vitát folytatnak-e a szembenálló tábor képviselői? Meggyőződésünk szerint nem. *Tételünk ugyanis az, hogy a globalizáció és a nemzet nem szembenálló fogalmak, fejlődésük régtől fogva összefonódott, és minden valószínűség szerint így lesz ez nagyon hosszú időn keresztül.* A globalizáció nem

a nemzeti után következő, azt tagadó fejlődési fok, inkább úgy fogalmazhatunk, hogy a nemzet is sok tekintetben a globalizáció terméke. Mind a nemzetet, mind a globalizációt sok kihívás éri, gyakran egymással is konfliktusba kerülnek, de a mi korszakunk fő jellemzője nem a kettő kibékíthetetlen ellentéte.

Figyelemre méltó, hogy a szembenálló nézetek képviselőinek jelentős része egyetért azzal a gondolatmenettel, (függetlenül attól, hogy tetszik nekik, vagy sem) amely szerint a nemzetek és államok Európa legfejlettebb részein a 16. századtól kezdtek megjelenni, a nemzetállamok a 19. 20. században váltak általánossá előbb Európa közepső, majd keleti, ezt követően az Európán kívüli világban is, de a glóbuszt a második világháború után már a nemzeti elvet elutasító szuperhatalmak irányították, a Szovjetunió bukása után pedig az integrációk és a velük szervesen összefüggő globalizáció kora következett el. Tehát a globalizáció nemcsak tagadása, hanem következménye és utódja is a nemzeti elv elsődlegességét elismerő történelmi korszaknak. Igaz-e ez a séma?

Felfogásunk szerint nem. A konkrét elemzések ugyanis nem igazolják sem a nemzet és a globalizáció merev szembeállítását, sem pedig azt, hogy a globalizáció egyszerűen a nemzetállami fejlődést követő fok. *Egyrészt a globalizáció számos fontos sajátossága jóval megelőzte a modern nemzetek megszületését, vagy velük egyidőben jelent meg, másrészt a nemzeti eszmék, intézmények és törekvések sok tekintetben a korai globalizációra adott válaszként jelentek meg és erősödtek meg.* Ekképpen, feltételezésük szerint, a jelen értelmezésében és a jövő tervezésében egyaránt indokolt annak lehetőségével számolni, hogy a nemzeti tényező hosszú időn keresztül nemcsak fennmarad, hanem jelentős is lesz, és minden valószínűség szerint, a nemzeti és globális eszmék, intézmények és törekvések egymást áthatva, egymással időnként konfliktusban fognak érvényesülni. (Minden idevágó elemzést nagymértékben nehezít, hogy számos globalizációsnak nevezett jelenség, és irányzat a valóságban nem nemzetek-feletti jelenség, hanem egy vagy több különlegesen erős nemzet saját nemzeti érdekeinek megnyilvánulása.)

Tézisünk egyik igazolását a korai globalizációról szóló fejtegetések jelentik. Ha ugyanis a globalizáció lényeges elemei korábban, azaz a nemzet és a nacionalizmus megjelenése előtt is léteztek, akkor nem lehet igaz, hogy a globalizáció a nemzet utáni fejlődési szakasz.

A manapság forgalomban lévő és leginkább elterjedt felfogás szerint a globalizáció az elmúlt évtizedek terméke, különösen a bipoláris rendszer felbomlása utáni időszakban vált egyértelművé és visszafordíthatatlanná, vagyis a globalizáció teljesen új minőséget jelent az emberiség történetében. Nem kételkedhetünk abban, hogy az utóbbi években számos olyan jelenség erősödött meg, vagy jelentkezett újonnan, amely ténylegesen példa nélküli.¹ Ugyanakkor szükségesnek tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a globalizáció számos jellegzetesnek tartott folyamata és területe sokkal régebben megjelent, sőt dominánssá vált a világ különböző részein, mint a 20. század második fele vagy vége. A gazdaságtörténeti gondolkodás nálunk is jól ismert és mindmáig különleges hatású művelője, Immanuel Wallerstein szakmai körökben jól ismert, tehát részletes bemutatásra nem szoruló átfogó elemzése szerint a 15. század végétől a 16. század elejétől kezdve már indokolt világgazdaságról, modern világszisztemről beszélni.²

Wallerstein egy napjainkban írt tanulmányában joggal élcelődik azoknak az érvein, akik a globalizációt az elmúlt évek vadozatú jelenségének tekintik. Véleményét a következőkben fogalmazza meg: „Az 1990-es éveket elárasztja a globalizációról szóló

¹ Ezeknek a „példanélküli” új jelenségeknek a megragadása nem könnyű. Szerzőnként lényegesen eltérő felfogások léteznek, amelyek közül Helmut Schmidtet idézzük, bár egyáltalán nem tartjuk mélynek vagy meggyőzőnek: 1.) Népeség-növekedés, 2.) a világgazdaságban résztvevő országok megkésztetése, 3.) a technikai haladás felgyorsulása és széles körű elterjedése, 4.) a kereskedelem sosem látott mérvű liberalizálódása, 5.) az életszínvonal kiegyenlítő-tendenciája az új résztvevők javára, 6.) a hatalmak közötti erőviszonyok „új konstellációja”, 7.) európai munkanélküliség. SCHMIDT, Helmut: *Globalizáció*, Európa, Budapest 1999. 39.

² WALLERSTEIN, Immanuel: *A modern világgazdasági rendszer kialakulása (A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdasági eredete a 16. században)* Gondolat, Budapest 1983. 27.

elmélkedés. Úgyszólván mindenki azt mondja nekünk, hogy a globalizáció korszakában élünk, és pedig most először. Azt mondják nekünk, hogy a globalizálódás mindent megváltoztatott: az államok szuverenitása lehanyaglott, a piac törvényeinek való ellenállási képességünk eltűnt; kulturális autonómiára való lehetőségünk lényegében megszűnt; minden azonosságtudatunk állandósága erősen megkérdőjeleződött. A feltételezett globalizáció állapotát egyesek ünneplik, mások gyászolnak miatta. Ez az elmélkedés tulajdonképpen a most zajló valódi folyamatok óriási félreértéséből adódik – olyan megtévesztés ez, amelyet befolyásos csoportok erőltetnek ránk, sőt – ami még rosszabb – mi magunk erőltettünk magunkra, gyakran kétségbeesetten. Olyan elmélkedés, amely ahhoz vezet, hogy figyelmen kívül hagyjuk az előttünk álló valóságos kérdéseket és félreértsük azt a történelmi valóságot, amelynek kellős közepén vagyunk. Ez utóbbi azonban nem egy már kialakult, átlátható szabályokkal rendelkező, új keletű globalizált világ átformálódása. Inkább egy átmenet korszakát éljük, egy olyan korszakot, amely nemcsak az elmaradott országok számára átmenet, hogy lépést tartsanak a globalizálódás szellemével, hanem olyan átmenet, amelyben az egész kapitalista világrendszer valami mássá fog átalakulni. A jövő, amely távolról sem kikerülhetetlen és alternatíva nélküli, ebben az átmenetben fog eldőlni, amelynek kimenetele nagyon is bizonytalan.” Majd ezt a felvezetést követően Wallerstein összefoglalja azokat a gondolatait, amelyeket eddigi nagy műveiben, mint amit a modern világgazdasági rendszer kialakulásáról írt és a témában a legelismertebb alaplanként számít, a következő félreérthetetlen szavakkal: „valójában azok a folyamatok, amelyeket manapság globalizáción értünk egyáltalán nem újak. Mintegy 500 éve léteznek, ma választás előtt állunk, de nem abban az értelemben, hogy alávessük-e magunkat ezeknek a folyamatoknak, hanem hogy mit teszünk e folyamatok felbomlása közben, amikor mállanak-porladnak. A legtöbb értekezést olvasva azt gondolhatnánk, hogy a globalizáció csak az 1990-es években jelent meg – talán a Szovjetunió összeomlása után vagy néhány évvel korábban. Az 1990-es évek azonban nem jelentenek lényeges kor-

szakhatárt, ha a most zajló folyamatokat kívánjuk elemezni. A jelenlegi történések vizsgálata sokkal gyümölcsözőbb, ha két másik időkeretet veszünk figyelembe: az 1945-től a mai napig tartót és azt, amely kb. 1450-től tart mostanáig.”³

Úgy gondoljuk, hogy érdemes még tovább menni, azaz még korábbi századokba, mint amelyeket Wallerstein vizsgált azért, hogy a felfedezések előtti sajátos globalizmus létét is igazoljuk pusztán abból a megfontolásból, hogy bizonyítsuk, indokolt nagyobb körültekintéssel ezt a szerteágazó fogalmat kezelni. Ha elfogadjuk a globalizációt illetően azt a meghatározást, hogy elsősorban olyan folyamatoknak az összessége, amelyek során a világ egyik részén kibontakozó tevékenységek és ugyanitt jelentkező eszmék lényegi konzekvenciákkal bírnak a világ más részére, valamint e meghatározás részének tekintjük azt, hogy a globalizáció mindenekelőtt nagyon szembetűnő áramlásokat jelent, mégpedig az anyagi javak és szolgáltatások, az emberek, az eszmék, az információk, a pénz, az intézmények, és a viselkedésmódok területén,⁴ akkor szembetűnik az, hogy sok tekintetben nagyon is régi jelenséggel van dolgunk.

A Mediterráneum egységét megteremtő Római Birodalom a korai globalizációnak a történészek által elégségesen feltárt térsége. Az ókori Róma a különböző gazdasági, politikai és kulturális egységeket tartósan összekapcsolta, egységes közigazgatást, gyors kommunikációt, szervesülő gazdasági, kereskedelmi rendszert teremtett, a hivatali és köznapi érintkezésben a latin nyelvet vezette be, az emberek és eszmék meglehetősen szabad mozgását is lehetővé téve. Az ókori Rómát illetően tehát viszonylag könnyű dolgunk lenne a korai globalizációról beszélni.

Hogy a globalizáció fontos elemei mennyire szerves részét képezik az emberiség történelmének, arra olyan korból is kívá-

³ WALLERSTEIN Immanuel: *Globalizáció vagy az átmenet korszaka? A világrendszer alakulásának hosszú távú szemlélete*, IN: *Eszmélet* 43. szám 17-18.

⁴ SIMAI Mihály: *A rendszerváltás, az állam és a globális változások*. IN: *Globalizáció és nemzeti érdek*, MTA Budapest 1997. 75.

nunk példákat hozni, amely a leginkább a befelé fordulás, az elszigeteltség, az önelszigetelés és sok tekintetben a hanyatlás korszaka. Ez az európai középkor. Henri Pirenne, Európa középkori történetének egyik legismertebb művelője szerint a 7. századtól, az iszlám színrelépésétől kezdve, a Római Birodalom által megteremtett, a Mediterráneumra támaszkodó egység megszűnt, és „a Földközi-tenger ahelyett, hogy ez az évezredes kapocs maradna, amely mindeddig összekötötte a Keletet és a Nyugatot, korláttá válik.”⁵ Ezt követően a Karolingok uralma alatt a kereskedelem visszaszorult, alkalmivá lett, a gazdaság visszafejlődött, a társadalom, jobban mint valaha, mezőgazdaságivá vált. Később, a koraközépkor folyamán csak egyes régiók emelkedtek fel, egyébként nagyfokú széttagozottság jellemezte Európát. Ezért tartjuk témánk és felfogásunk szempontjából figyelemre méltónak, hogy utaljunk arra: *még a legstagnálóbb, legfragmentáltabb Európa is mutatja számos jelét annak, amit a globalizáció felfedezői olyannyira meghökkentően újnak és előzmény nélkülinek állítanak be.*

A fölöttébb széttagozott középkori Európában is igen erősen és mai szemmel nézve elképesztően rövid időtartamon, többnyire néhány éven vagy évtizeden belül jelentkeznek a modern globalizációra emlékeztető folyamatok, jelesül az említett „áramlások”. Az akkoriban igen lassan fejlődő földrészen is az „áramlások” nemcsak megdöbbenően gyorsak voltak, hanem sok tekintetben olyan eredményeket produkáltak, amelyeket ma teljesen a globalizációhoz kötünk. A „sötét és stagnáló” feudális Európában számtalan olyan eredmény született az érintkezések révén, amelyekről manapság szilárd meggyőződésünk, hogy csak az Európai Unió következetes fejlődése fogja produkálni.

A modern globalizáció fundamentumának számít, ahogyan ezt minden fontos nemzetközi dokumentumban, mint az Atlanti Chartában egyértelműen megfogalmazzák, az eszmék, az áruk, és az emberek szabad áramlása, illetve mozgása. Ehhez természetesen, a hasonló elvek alapján működő intézmények kialakítása és

⁵ PIRENNE, Henri: *A középkori gazdaság és társadalom története*, Gondolat, Budapest 1983. 40-41.

hasznos jogrendszer is szükséges. Érdekes egy pillantást vetni arra, hogy mindezek a követelmények, amelyek ennyire egyértelműen modernnek tűnnek és mind a mai napig nem valósultak meg teljesen, hogyan érvényesültek az európai középkorban? Magától értetődően ez a középkori sajátos történelmi globalizmus nem teljesen azonos a modernnel, hiszen a glóbusznak csak egy részén alakult ki az érintkezéseknek az a nemzetek feletti rendszere, amely ma az egész világra jellemző, és a modern globalizáció sok, ma meghatározóan fontos eleme, mint az elektronika, a biotechnika, a kereskedelmi, pénzügyi rendszer megannyi új vívmánya nem létezett. Ugyancsak lényegi különbség hogy a jelenkori globalizáció közvetlenül hat a társadalmak egészére, míg a középkorban nagy társadalmi csoportok csak érintőlegesen és nagy késéssel kapcsolódtak be a világfolyamatokba. Ezzel együtt figyelemre méltó, hogy milyen mély, később elfeledett gyökerei vannak a globalizmus számos megjelenési formájának.

Az alábbiakban kísérletet teszünk arra, hogy néhány kiválasztott területen bizonyítsuk: az európai történelemnek még a globalizáció tagadásának tűnő évszázadában is jelen voltak, kezdeti vagy torz formában, azon folyamatok és jelenségek, amelyeket a globalizáció sajátosságainak szoktunk tekinteni:

1. *A közös értékek, amelyek olyan újnak tűnnek az atlanti világban és az Európai Unióban.* Ami az eszmék terjedését, meggyökerezését illeti, a legfeltűnőbb jelenség a kereszténység rendkívül gyors terjedése még a „zavaros” 10-11. században is. Másfél generáción belül lengyelek, csehek, magyarok, oroszok, és sokan mások, vagyis a mai Közép-és Kelet-Európa népességének számottevő hányada felvette a kereszténységet, igen gyorsan kiépítette intézményeit, évszázados hatású stabil egyházi szervezeteket hozott létre. A lényegében egyidőben megjelenő közép- és kelet-európai keresztény államok néhány évtized alatt jöttek létre, megszilárdultak és máig jelen vannak Európa politikai térképén.

2. *A rendkívüli erőfeszítéseket igénylő jogharmonizáció.* Feltűnő az egész feudális Európában a római jogon alapuló jogi gondolkodás egységesülése és közös irányba mutató fejlődése.

Érdemes megfigyelni, hogy a nyugati kereszténység által meghatározott területeken a jog- és államfelfogás hasonlóságai éppen olyan szembeszökőek, mint a 20. század végén az Európai Unió jogharmonizációs törekvéseinek eredményeképpen.

3. *A mindenütt használható közös fizetőeszköz, amelyet ma még az EU tagállamok egy része sem tud bevezetni.* A középkorban a kereskedelmet, ezen belül a távolsági kereskedelmet, igen nagymértékben meggátolta volna a fizetőeszközök különbözősége. Igaz ugyan, hogy főleg az un. feudális anarchia időszakában, nemcsak az egyes országok, hanem minden önállósult területi egység uralkodója saját pénzt veretett, ám a nemesfém fizetőeszközök, függetlenül azok származási helyétől, lehetővé tették a távolsági kereskedelem zavartalan lebonyolítását.

4. *Az emberek szabad, útlevél és vízum nélküli mozgása, amely az Unió egyik legkézzelfoghatóbb eredménye.* A modern globalizmus legnagyobb vívmányaként szokták emlegetni az emberek szabad mozgását, azzal a megjegyzéssel, hogy a nagyon eltérő gazdasági és kulturális körülmények között élő embercsoportok szabad migrációja hosszú időn keresztül inkább elvi követelmény marad. Nos, a középkori Európa több évszázadának migrációs folyamatai lényegesen intenzívebbek voltak, mint a 20. század végiek. Míg a 20. század végének liberális demokratái elsősorban azon törik a fejüket, hogy a szegényebb kontinensek vagy a kelet-európaiak tömegeit hogyan tudják feltartóztatni, a 10-16. században feltűnően jelentős mozgások zajlottak, ezen belül figyelemre méltó a német nyelvű területek lakosságának keleti kitelepedése (Pl. a tatárjárás után Magyarországra jelentős szász népesség költözött). A hatalmas népmozgások a felfedezések után még inkább megerősödtek, ekkor kezdődött meg Amerika betelepítése, az oroszoknak a Volgáig majd a Volgán túli kirajzása és más hatalmas méretű migrációk. A török terjeszkedést követően csoportosan és egyénenként több százezer szerb, görög és örmény telepedett le Magyarországon. A migráció korlátaival kapcsolatban sokan említést tesznek arról, hogy a legnagyobb gondot a mai Európában az Európán kívüli népesség beáramlása jelentheti. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a 16. századi Lisz-

szabon lakosságának kb. 10 százaléka volt színes bőrű, vagyis kb. akkora arányban éltek afrikaiak a portugál fővárosban, mint manapság.

5. *A kommunikáció nyelvi akadályainak lebontása.* A globalizáció rendkívüli vívmányaként szokták emlegetni az érintkezést biztosító lingua franca elterjedését, utalva arra, hogy az angol nyelv soha nem látott pozíciókat szerez. Való igaz, hogy a modern tudománynak, a zenének, a légi közlekedésnek, a számítógépeknek a nyelve az angol lett és ez példátlanul új jelenségnek tűnik. Szükségesnek tartjuk azonban megjegyezni azt, hogy az európai atomizáltság közepette a nyugati kereszténység által dominált hatalmas területen az Atlanti Óceántól a Kárpátokig mindenki, aki számára a politikai, tudományos, jogi és kulturális érintkezés szükséges volt, valamilyen szintű latin ismerettel rendelkezett. Sokkal kevesebb gondot jelentett az akkori művelt csoportoknak az érintkezés, mint akár a 20. század első felében. A törvényeket latinul fogalmazták, a katolikus szertartások latin nyelvéek voltak, a követek az idegen udvarban latin nyelvű üzenetet adtak át.

6. *Az oktatás és a tudomány nemzetköziesedése.* Az oktatás és tudomány jelenleg a legkényesebb területnek számít mindenfajta integrációs és globalizációs politika számára. Különösképpen az oktatás területén minden nemzet igyekszik a saját különleges hagyományait fenntartani és különös súlyt fektet arra, hogy a saját nemzeti nyelvű oktatást a globalizáció korában továbbra is politikája megszentelt részének tartsa. Ezzel kapcsolatban szinte közhelynek tűnik annak megemlítése, hogy a 10. századtól kezdődően Európában az oktatás és a tudomány univerzálisnak számított, Európa nagy intellektuális központjai, mint a Sorbonne, a bolonjai vagy a krakkói egyetemek, magától értetődően nagyon hasonló tudományos problémákkal foglalkoztak, hallgatóik egész Európából verbuválódtak, és természetesen, az egyetemek elfogadott nyelve egységesen a latin volt.

7. *A kultúra nemzeti jellege.* A kultúra az a terület, ahol a globalizáció káros hatásait a legtöbb kritikus erőteljesen fel szokta vetni. Ez az a terület, ahol az EU-integrációval foglalkozó legje-

lentősebb kutatók és politikusok arra figyelmeztetnek, hogy éppenséggel a kultúrák különböző természete az, amely meg is akadályozhatja a globalizáció folyamatát.⁶ Nem véletlen, hogy az egész Hungtinton-i gondolatmenet a kulturális-civilizációs különbözőségekre helyezi a hangsúlyt. E tekintetben szintén említésre méltó az, hogy a középkor említett századaiban Európában lényegében hasonló természetű magas kultúra létezett. A nyugati keresztény Európa ugyanazokat az építészeti és zenei stílusokat ismerte, feltűnően gyorsan terjedtek olyan irányzatok, mint a gótika, a romantika vagy a reneszánsz. Esetenként egy-két évtized alatt Európa legtávolabbi pontjain ugyanolyan stílusú alkotások születtek. Ellenvetésként felvethető, hogy mindez csak a magas-kultúrára vonatkozik, amihez az egymástól területileg és nyelvi-
leg elkülönült és egymással gyakorlatilag soha nem érintkező paraszti tömegeknek nem sok közük volt.

* * *

A középkori, általunk korai globalizációnak nevezett periódust követi a már az egész Földre kiterjedő, Wallerstein által meggyőzően bemutatott globalizmus. Ez a fajta 16. századi globalizmus egybeesik a legfejlettebb nyugat-európai területek modern értelemben vett nemzeteinek születésével.

A ma ismert nemzetek és ideológiájuk, a nacionalizmus azonban csak a 19. században vált meghatározóvá, vagyis akkor, amikor Nyugat-Európában, később attól Keletre a piac szabadságára és a magántulajdonra épülő globalizáció igen fontos, a modern globalizációhoz erősen hasonlító elemei uralkodó helyzetbe kerültek. Egyet lehet érteni Andor Lászlóval, amikor azt hangsúlyozza, hogy a globálizáció lényege a pénz és tőkepiacok nemzetközivé válása, és ezt a jelenséget a 19. század derekán már a legélesebb szemű megfigyelők pontosan leírták.⁷

⁶ Igen jó áttekintést és sok új érvet ad ROSTOVÁNYI Zsolt: *Globalizáció avagy a civilizációk és kultúrák harcai*, Külpolitika, V. évf. 1-2. sz.

⁷ ANDOR László: *A globalizáció és a kelet-közép-európai átalakulás*, IN: *Globalizáció - átalakulás, vállalati környezet*, Budapest Általános Vállalkozási Főiskola, Tudományos Közlemények, 2000 március. 53.

Nem kerülheti el a figyelmet, hogy a 20. század durva, nemzeti kizárólagosságot, faji felsőbbrendűséget, nemzeti alapon történő állami, gazdasági, kulturális elkülönültséget hirdető sovinszta nacionalizmusa nemcsak időrendben követi a 19. századi globalizmust, hanem sok tekintetben annak reakciója is volt.

A nemzeti elv az első világháborút követően már nem nagy egységek létrehozására, birodalmak építésére szolgált, sokkal inkább a nagyobb egységeknek, sőt általában az integrációs, globalizációs tendenciáknak a megfordítására irányult. Ez jól érzékelhető az első világháború után a nagy európai birodalmak bukásában. Ekkor tűntek el szinte egy csapásra a német, az osztrák-magyar, az orosz és az oszmán monarchiák, ami új, kisebb politikai egységek létrehozását eredményezte. Ez a folyamat a második világháború után még tovább tartott. Elérkezett az idő a gyarmatbirodalmak felszámolására is, helyükön néhány évtizeden belül közel száz, részben semmiféle történelmi előzménnyel nem rendelkező államalakulat jött létre. Ezek a folyamatok a világgazdasági-világpolitikai egységesülés ellen is hatottak.

A globalizáció és a nemzet kapcsolatáról szóló vitában előkelő helyet kapott az a megállapítás, amely szerint a *nem-állami tényezőknek ez az erőteljes megjelenése alapvetően új az előző időszakokhoz képest*. Az állami döntésekre érezhetően óriási hatást gyakorolnak, befolyásuk esetenként meghatározó. Szükséges ehelyütt azt is megjegyezni, hogy a globalizáció a partikuláris identitásokat általában megerősíti, ezeknek a partikuláris identitásoknak időnként kifejezetten globalizáció-ellenes tartalmuk van, ugyanakkor vitathatatlan, hogy egész létük, mozgásterük a globalizáció által meghatározott. Következtetéseinknek szerves részét képezi az is, hogy *a nem-állami szereplők növekvő, időnként meghatározó befolyása ellenére megállapítsuk: egyelőre szó sincs az államok, ezen belül a nemzetállamok eltűnéséről. Akármelyik nemzetközi intézményt vizsgáljuk is meg, feltűnő, hogy döntéseikben mindmáig az államoknak van jelentős, esetenként meghatározó szerepe* (Ezek súlyuknak megfelelően különböző befolyást tudnak gyakorolni). Nagyon jól kifejezi ezt az Egyesült Nemzetek Szervezetének működése és felépítése. Még az Európai

Unióval kapcsolatban is szembetűnő, hogy a mindmáig a nemzeti érdekek szempontjából „létfontosságúnak” tekintett döntéseket a tagállamok kormányainak szintjén hozzák. Ami a biztonságpolitikát, az új, globalizált világnak ezt a létfontosságú területét illeti, egyelőre nem jöttek létre nemzetek fölötti intézmények. A biztonságpolitika, a külpolitikához hasonlóan, a nemzeti szuverenitás fontos területe maradt. (A NATO-t időnként (különösen a közép-európaiak, ezen belül a magyarok) az EU-hoz hasonló szervezetekhez hasonlítják. Szükséges azonban megjegyezni, hogy míg az Európai Unió bizonyos tevékenységeiben és céljaiban vitathatatlanul szupranacionális, a NATO alapokmánya a nemzetek feletti-ség elvét nem tartalmazza.

A nemzetközi kapcsolatok elméletei, amelyek a második világháború után indultak virágzásnak, középpontba helyezték e kérdés vizsgálatát. A ma ismét befolyásosabbnak tűnő realista-neorealista iskolák továbbra is az államot tekintik a nemzetközi politika fő szereplőinek. A kérdéssel foglalkozó magyar kutatók többsége hasonlóképpen gondolkodik. A témáról átfogó monográfiát írt Galló Béla egyértelműen fogalmaz: „...nem rejtem véka alá, hogy a nemzetállamok versus nem állami szereplők vitájában – korántsem értékvalasztásból, hanem a tényekből és kutatói tapasztalatokból kiindulva – ahhoz a szemléleti álláspont-hoz állok közelebb, amely változatlanul az előbbieket érzi főszereplőnek. Az utóbbiak növekvő jelentősége is vitathatatlan persze, de ennek a trendnek olyan mértékű túlfeszítése, amely már főszereplő cserét állít, igencsak pontatlan. Úgy gondolom, pontosabb, ha a nemzetállamok főszereplői mivoltának elfogadása mellett értekezünk a nem állami szereplők impozáns súlyáról a nemzetközi viszonyokban...”⁸

Palánkai Tibor szerint „a liberalizált globális világgazdaság nem jelenti az állami szerep leépülését, ellenkezőleg, bizonyos területeken éppenséggel felértékelődik, csak ez más struktúrákban, más intézményi keretekben és más mechanizmusokkal valósul meg. ...bizonyos összefüggésben magának a nemzetállam-

⁸ GALLÓ Béla: *A túlélés tudománya*, Helikon, Budapest 2000. 11.

nak a szerepe is felértékelődik. A globális világgazdaságban ugyanis ma a nemzeti állam gyakorlatilag az egyetlen olyan intézmény, amely képes a nemzeti érdek hatékony képviselésére és érvényesítésére.”⁹

Palánkai figyelemre méltó megállapításokat tesz az uniós államok gazdasági funkcióinak változásairól. Miközben rávilágít arra, hogy az EURO bevezetésével a nemzetgazdasági identitást képviselő legfontosabb tényező (egyben szimbólum) eltűnik, ez nem jelenti automatikusan a nemzetállam megszűnését. Arra a következtetésre jut, hogy „...a nemzeti állam csak a gazdaság szabályozó funkcióinak egy részét adja le, miközben számos közszolgáltató funkciót gyakorolhat a nemzeti oktatás és kultúra, a közegészségügy, vagy a környezetvédelem területén. Megtarthatja döntő szerepét a nemzeti jövedelmek újraelosztásában. Ma az Európai Unió közös költségvetése a GDP 1,27 százalékával rendelkezik, miközben a nemzeti központi költségvetések 35-40 százalékát osztják el újra.”¹⁰

Hasonló álláspontot foglal el Bíró Gáspár is, legalábbis erre utal, hogy egyetértőleg idézi Paul Kennedy-t, aki a tárgykörre vonatkozóan arra a következtetésre jut, hogy „bármennyire is kikezdték az állam autonómiáját és funkcióit, a nemzetek feletti trendek olyan megfelelő helyettesítése, amely a globális változásokra egységként válaszolna, egyelőre nem mutatkozik. Létfontosságú marad az, ahogyan egy ország politikai vezetői felkészítik népüket a 21. századra annak ellenére, hogy a hagyományos állami eszközök gyengülnek.”¹¹

A globalizáció és nemzet viszonyáról folyó vitákban, úgy tűnik, az egyik legkényesebb és leglényegesebb kérdés a nemzetek

⁹ PALÁNKAI Tibor: *Magyarország európai integrációja. Globalizáció és nemzeti állam, integráció és nemzeti érdek*, IN: *Globalizáció és nemzeti érdek*, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest 1997. 83.

¹⁰ PALÁNKAI: Id.m. 85.

¹¹ KENNEDY, Paul: *Preparing for the Twenty-first Century*, p.134 Idézi: BÍRÓ Gáspár: *A nemzetállam válsága?* IN: *Globalizáció és nemzeti érdek* Id.m. 109.

közötti kiegyenlítődés a gazdasági teljesítmények, az intézményrendszer és a fejlődési lehetőségek tekintetében.

Sajnálattal kell megállapítani, hogy a 16-18. századtól kezdve létrejövő, s egyre jobban globalizálódó világ gazdaság és világereszkedelem egyáltalában nem vezetett kiegyenlítődésre. A fejlett világ egyszerűen használta az alávetettek emberi és természeti erőforrásait. Az afrikai rabszolgák, a mexikói és perui nemesfémek bányászai és tulajdonosai, a bengáli ültetvények művelői elválaszthatatlanul összefonódtak az európai modernizációval, anélkül azonban, hogy ennek a legcsekélyebb mértékben haszonélvezői lettek volna. A nem-európaiak az ezredfordulóhoz a Nyugattól való érzelmi-intellektuális elidegenedés évszázadai után érkeztek. A világ legnépesebb országa, Kína úgy került kapcsolatba az európai szabad kereskedelemmel, hogy a liberális gazdaság szereplői Kínát az egyik legpusztítóbb termékkel, az ópiummal, a kereskedelem szabadsága nevében „*megnyitották*”. (Amikor a nyitásnak akadályai támadtak, megkezdődtek azok a háborúk, amelyeket a történelem ópiumháborúk néven ismer.) Ezen előzmények nélkül a mai szituáció teljes egészében érthetetlen, hiszen az, ami ma kialakult a világ gazdaságban és természetesen az egyes nemzetek tudatában, az az elmúlt évszázadok terméke is. Az igazi kérdés az, hogy a jelenlegi globalizáció a világ országai és népei többsége számára jelent-e minőségileg újat a számukra rosszemlékű westernizációhoz képest? A kínaiak, indiaiak, arabok és afrikaiak számára a nyugati eredetű egyetemes értékeknek, intézményeknek, elveknek a megjelenése egyszerűen gyanús. Ezt a gyanakvást és fenntartást nem lehet negligálni. Kuala Lumpurban vagy Rabatban azon töprengenek, vajon a nyugati világ előttük is kétségtelenül sikeres értékei és intézményei tényleg univerzálisak-e vagy pedig a saját múltjuktól és civilizációjuktól eltérő jellegű jelenség? Nem arra szolgál-e, hogy másodrendű pozícióikat állandósítsa?

Nem feledkezhethetünk el azonban arról, hogy a világ országainak többségében nemcsak a rossz történelmi emlékek váltanak ki kétkedést, nemcsak az európaiktól eltérő civilizációs hagyományok ösztönöznek gyanakvásra a nyugati értékrendszerbe és forma-

nyelvbe ágyazott globalizációval szemben, hanem az, hogy eddig a globalizáció folyamata a gazdasági különbségeket Észak és Dél, Nyugat és Kelet-Európa között általában nem tüntette el.

Csökkenti-e az egyes társadalmak közötti szakadékot a globalizáció? A folyamattal általában egyetértő, sőt vele szimpatizáló politikai és értelmiségi körök is meglehetősen negatív választ adnak erre a kérdésre. A fejlett társadalmak nagyon különböző politikai erői, csakúgy, mint a nemzetközi szervezetek vezetői, (beleértve az ENSZ főtitkárát) és különösen a magukat függő helyzetben érző elmaradott országok szinte minden politikai irányzatához tartozók hangsúlyozzák, hogy a globalizáció előrehaladásával éppen a társadalmak és az országok gyengébb csoportjainak lehetőségei az előzőekhez képest is csökkentek. Valóban, a statisztikai adatok szerint még a leggazdagabb országok szegényeinek helyzete is romlott és távolságuk a jómódú középosztályokétól növekedett. Nemzetközi területen hasonló adatokkal könnyen lehet szolgálni: a világ legszegényebb országai változatlanul reménytelen helyzetben vannak, legyenek ezek a Szaharától délre eső országok, dél-ázsiaiak, vagy közép-amerikaiak. Tény, hogy a fejlődőnek nevezett országok jelentős részének felzárkózási folyamata nem indult el.

Simai Mihálynak a Világbank adataira támaszkodó számításai a szakadék növekedését jelzik a leggazdagabb és legszegényebb országok között. 1960-ban a gazdagnak minősített országok 20 százaléka a világ összjövedelmének 70 százalékaival rendelkezett, 1995-ben még többel: 85%-ával, míg ugyanezen években, vagyis 1960 és 1995 között a szegény országok részesedése a világ jövedelmeiből a nyomorúságos 2,3%-ról a még nyomorúságosabb 1,4%-ra csökkent. A fejlett és fejletlen országok közötti különbség növekedésére utalnak Simai Mihálynak azok a számításai is, amelyek szerint a bruttó nemzeti termék tekintetében az 1960-as 5.700 dolláros különbség 1995-re 15.000 dollárra nőtt.¹²

¹² SIMAI Mihály: *A rendszerváltás, az állam és a globális változások*, IN: *Globalizáció és nemzeti érdek*, Id.m. 59.

Világméretekben a globalizációval szembenálló nemzet-tudat és nacionalizmus éppen az egyes nemzeti közösségek közötti egyenlőtlenségek újratermelésének, vagy egyenesen növekedésének a terméke. Az Észak-Dél-i szakadék nemzetek és kultúrák közötti szembenállásban is megnyilvánul, amennyiben az egyes nemzetek helyzete a nemzetközi munkamegosztásban és jövedelemelosztásban különbözik. A globalizáció, ha nem is felelős a felzárkózás elhúzódsáért vagy elmaradásáért, mégis hozzájárul a Nyugat-ellenes nacionalizmusok megjelenéséhez és erősödéséhez azzal, hogy tudatosítja a különbségeket.

A nacionalizmust élesen elítélő Gellner is világosan látja a nacionalizmus és a globális szakadék összefüggését: „Azok a folyamatok, amelyek a modernizációhoz vezettek és annak jótéteményéhez, nem történtek mindenütt egyidőben és azonos sebességgel. Ez antagonizmusra vezetett a korábban és a későbben érkezők között. A korábbi haszonélvezői az új rendnek nem kívánták megosztani a hasznot a később érkezőkkel; az utóbbiak hamarosan felfedezték, hogy ez számukra hátrányos, mind egyénileg mind kollektíven.”¹³

Az atlanti világ a glóbusz egységesülésének elvét meglehetősen szelektíven alkalmazza: felháborodva utasítja el a tőke szabad mozgásának legkisebb korlátozását is, ugyanakkor a vasfüggöny-nél erősebb és állandóbb falat kíván emelni az emberek szabad mozgása elé. Mindez azt jelzi, hogy a globalizáció világméretű sikere alapvetően a világ fejlett és fejletlen részei közötti viszony gyökeres megváltozását tételezi fel. Ha a változás pozitív irányai nem elég erősek és nem elég meggyőzőek, akkor nincs okunk feltételezni, hogy a 21. században állandó és súlyos globális konfliktusokkal ne kelljen számolni. Ezek a globális konfliktusok nemzeti ellentétek formájában is megjelennek.

*

Szükségesnek tartjuk hangsúlyozni, hogy a globalizáció számos fontos aspektusa csak távoli vagy semmilyen kapcsolat-

¹³ GELLNER, Ernest: *Introduction in Notions of Nationalism*, Sukumar PERIWAL (ed.) CEU Press, Budapest-London-New York 1995. 2.

ban sincs a nemzeti problematikával. Éppen ezért a globalizáció hívei és ellenfelei közötti viták egyáltalán nem szükségszerűen a nemzetről vagy a nacionalizmusról alkotott vélemények mentén bontakoznak ki.

Nagyon felületes, leegyszerűsítő és tudatlanságról tanúskodó azok véleménye, akik a globalizációhoz való viszonyban a vízvonalasztót a liberális demokraták és a globalizációtól reszkető nacionalisták globális jellegű ellentétében látják. Ezt meggyőzően mutatják a globalizáció-ellenes mozgalmak és akciók, amelyekben a nemzeti jelszavaknak csak marginális szerepük volt.

Az erőszakos megmozdulásokban (Quebec, Seattle, London, Prága, Genova) a nemzeti tényező, különösen a nacionalista eszmeiség nem játszott szerepet.

A globalizációnak a fejlett országokban élő ellenfeleit nyilvánvalóan leginkább az zavarja, hogy a nagyvállalatok a szabályozott, magas bérköltségű országokból a szabályozatlan, alacsony bérköltségű országokba viszik át a termelést, ahol nyugodtan rombolhatják a környezetet s akár gyermekmunkát is alkalmazhatnak. Ez az alapja egy olyan antiglobalizációs front létrejöttének, amelyben szakszervezeti aktivisták, humanisták, környezetvédők és általában a kapitalizmussal szembenállók kapnak helyet.

*

A globalizmus és a nemzet kategóriáinak merev szembeállítást és a globalizmus problematikáján belül kizárólagossá tételét tehát az új jelenségek elemzése nem igazolja. A szakirodalomban és főleg a politikai megnyilatkozásokban azonban ez a szembenállás erőteljesen jelen van, ami elsősorban a nemzeti sovíniszták és a liberálisok paranoiájából, önmaguk szerepének túlhangsúlyozásából táplálkozik.

Magyarországon felületesen tájékozott személyek, akik magukat liberálisnak nevezik, időnként durva stílusban nacionalistának vagy egyenesen fasisztának minősítik a globalizáció kritikusait. A magukat a nemzet védelmezőinek és megmentőinek tartók viszont, ha lehetséges, még nagyobb gyűlöletről tanúskodó kifeje-

zéseket használva, a globalizáció folyamatát bolsevik-liberális összeesküvés eredményének tartják.

Nem kétséges: komoly és tisztességes szerepet játszhatnak a tudomány képviselői, köztük a történészek, egy szerencsétlen, de súlyos károkat okozó vita tényekre alapozott érvekkel történő befolyásolásában.

Búr Gábor

A migráció egyes kérdései a 19. századi Brit Birodalomban

Röviddel a 2001. szeptember 11-i New Yorkot és Washingtont ért elvetemült terrortámadás után jelent meg Patrick J Buchanan nagy olvasói érdeklődést és éles polémiát kiváltó könyve, *The Death of the West* (A Nyugat halála) beszédes címmel.¹ Oswald Spengler elhíresült, 1918-1922. között két kötetben megjelent művére (A Nyugat alkonya) utaló címadásnál is egyértelműbben fogalmaz a szerző könyve alcímével: *Hogyan teszi tönkre országunkat és civilizációnkat az öregedő népesség és az emigránsok inváziója?* Buchanan, korábban vezető amerikai politikai kommentátor, majd republikánus elnökjelölt-aspiráns, illetve reform párti elnökjelölt, maga is gyermektelen lévén nem veszteget túlzottan nagy figyelmet az előbbi tényezőre, mondanivalóját főként az utóbbi tárgykörre koncentrálja.

A keresztény, európai és tradicionalista oldal Buchanan által is vizionált veresége nem pusztán azt jelenti, hogy a 21. századi Amerikát már nem a fehérek fogják dominálni, hanem hogy a „megfelelő emberfajta” (az európaiak és az európai származásúak) mindenhol, még magában Európában is kisebbségbe fog szorulni a „nem megfelelő emberfajtaikkal” szemben. Ez pedig a mai harmadik világ szintjére fogja süllyeszteni és züllesztetni a ma még fejlett társadalmakat.

A könyv, noha a szeptember 11-i merényletek előtt íródott, azt az üzenetet hordozza, hogy a radikális mozlímoknak nem kell félniük a Nyugattól, le fogják gyúrni, már pusztán népességmozgalmi mutatóik alapján is, anélkül, hogy eközben egyetlen puska lövés is eldördülne. Ilyen megközelítésben Huntington elmélete is értelmét veszti, ha egész civilizációkat megváltoztathat, vagy megszüntethet a demográfiai mutatók drasztikus különbözősége és a nemzetközi migráció, akkor az egyes civilizációk nehezebben

¹ BUCHANAN, Patrick J.: *The Death of the West. How Dying Populations and Immigrant Invasions Imperil Our Country and Civilisation*, St. Martin's, New York 2001. 320.

tipologizálhatóak. Tehát egyáltalán nem biztos, hogy „*egy új, a civilizációkon alapuló világrend kialakulásának korszakát éljük*”, viszont a társadalmak egyik civilizációból egy másikba történő átvezetése - Huntington által eleve sikertelenségre ítélt erőfeszítések által² – a szemünk előtt válik valósággá.

Buchanan könyvének sikere megmutatta, milyen sokan – s nem csupán Amerikában – osztoznak a szerző afeletti bánatán, hogy a „*megfelelő emberfajta*” visszaszorulóban van. Tény, hogy a Föld népességének kétszáz éve ötöde, az 1930-as évekre pedig már harmada volt európai, vagy európai származású. Azóta viszont ez az arány egyre gyorsuló ütemben csökken. A migráció megítélése is ennek megfelelően változott. Kedvező volt, mikor a világ európaizálását jelentette, s ma sokan minden bajok forrásává kiáltják ki, mikor eredője megváltozott. Amellett, hogy az Egyesült Államok pusztá léte is a bevándorlásnak köszönhető, nyilvánvaló az is hogy az USA napjainkban is nagymértékben rá van szorulva az új bevándorlókra. 1990. és 2001. között 13 milliónyian jöttek legálisan, vagy illegálisan az országba, közülük 8 milliónyian léptek be a munkaerőpiacra. Az adott időszakban az új munkavállalók száma 16 millió volt, tehát a növekmény felét adták a bevándorlók (bár még ezzel együtt is az összes munkavállalónak csak 14 százalékát adták), sőt a férfi munkavállalók körében arányuk 80 százalékos volt. Mivel az 1970-es évtizedben – a bevándorlás utóbbi két évszázadának apályakor – az új munkavállalóknak csupán tizede rekrutálódott a bevándorlók köréből, egyértelműen adódik a következtetés, hogy a bevándorlás az USA gazdasági fejlődésében növekvő jelentőséggel bír.³

A szélsőséges, egymástól homlokegyenest eltérő megítélések jelentkezése miatt a nemzetközi migráció történelmi háttérének felvázolásakor érdemes rámutatni, hogy ez a jelenség már az első világháború előtt sem csupán az európaiak más kontinensekre történő kivándorlását jelentette. Az atlanti rabszolga-kereskedelem három évszázadon átívelő kényszermigrációjának lezáródása után

² HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*, Európa, Budapest 2001. 15.

³ The Washington Post, December 2. 2002.

is jelentős maradt a vándorlás a nem európaiak körében, még ha ez a migráció arányait tekintve el is törpül az európai kirajzás mellett, s ennél fogva jóval kevésbé keltette fel mindezidáig a történészek figyelmét.

Az első világháborút megelőző évszázadban Európából minden addigit meghaladó számú kivándorló indul útnak a tengeren túlra. Számuk elérte a 70 milliót, s közülük – a visszavándorlást leszámítva - 50 milliónyian végleg más kontinenseken telepedtek le. Olaszországból 9,5 millió, Ausztriából, ill. Ausztria-Magyarországról 4,8 millió, a Német Szövetség (Ausztrián kívüli) területéről, ill. Németországból 4,5 millió, Spanyolországból 4,3 millió, Oroszországból 2,5 millió, Portugáliából 1,6 millió, Svédországból 1,1 millió, Norvégiából 800 ezer, Dániából 350 ezer, Finnországból 340 ezer, s még az első világháború előtt alig 3,5 milliós Svájcban is több, mint 300 ezer ember települt át a tengeren túlra.⁴ Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy 1914-ig Szibériába 9,6 millió, a Kaukázuson túlra 4 millió európai, túlnyomórészt orosz települt át.

Európa népei között igen nagyok voltak az eltérések. A nagy kivándorló tömegeket küldő népek mellett akadtak nemzetek, amelyek e nagy európai kirajzásban elhanyagolható módon vettek csak részt, pl. Belgium és Hollandia, ahonnan 1815. és 1914. között kevesebb ember vándorolt ki, mint bármely skandináv országból, holott lakosság számuk egyenként is többszöröse volt amazokénak. Százezer lakosra vetítve a Benelux országok még a 19. század végi nagy kivándorlási hullám idején is csupán 40-80 fős kivándorlási mutatóval rendelkeztek, ami nem csupán a skandináv átlag tizede volt, de egész Európa átlagának is mindössze negyedét-ötödét tette ki.⁵ Csupán Franciaország rendelkezett még ennél is alacsonyabb mutatókkal, az európai átlag huszadával, gyakorta csupán harmincadával. A napóleoni háborúk vége és az első világháború között a harmincról mindössze negyvenmillióra

⁴ POUNDS, Norman J. G.: *An Historical Geography of Europe 1800-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 1988. 86-87.

⁵ GILDEA, Robert: *Barricades and Borders. Europe 1800-1914*. Oxford University Press, Oxford, 1988. 283.

nőtt országból - miközben Európa összlakossága megduplázódott, s megközelítette a 300 millió főt - kevesebb, mint félmillió ember vándorolt ki, ők is elsősorban a századvégi filoxéra-járvány utáni két évtizedben. E franciák azonban nem az újvilágba távoztak, hanem döntően az észak-afrikai francia birtokokra.⁶

Az Egyesült Királyság lakosai az európaiak tengerentúli kivándorlásában vezető szerepet játszottak. 1815. és 1914. között a Brit-szigeteket 22.126.047 kivándorló hagyta el más földrészekre induló hajókon. Hatalmas szám ez, főleg annak fényében, hogy a szigetország lakossága az 1811-es népszámláláskor még csupán 17,9 millió volt (ezen belül az egyetlen bizonytalan tényezőt Írország 5,9 millióra becsült népessége jelenti, mert itt – Nagy-Britanniától eltérően - csak 1821-től vezették be a teljes cenzust), s az első világháború előtt tartott utolsó, 1911-es népszámlálás a szinte töretlen demográfiai fejlődés ellenére is csupán 45,4 millió lélekszámot regisztrált.⁷

A 22 milliót meghaladó tömegeből 13,714 milliónyian választották új hazájuknak az Egyesült Államokat (62%), Brit Észak-Amerikába, azaz a mai Kanadába 4,213 millió fő vándorolt ki (19%), Ausztráliába és Új-Zélandra 2,359 milliónyian mentek (10,7%), ezen belül – habár a statisztika nem tett különbséget – az Új-Zélandra települők aránya 15-20% alatt maradt, s végezetül Fokföld és Natal (bár csupán az 1870-es évektől szerepeltek külön statisztikai fejezetként) 1914-ig 761 ezer bevándorlót vonzottak a Brit-szigetektől. Minden „*egyéb célország*” együttesen a teljes létszám 5 százalékát sem jelentette.⁸

Mivel a brit hatóságok csupán 1853-tól vezettek külön statisztikát a Brit-szigetektől a tengeren túlra távozó külföldiekről, így a teljes periódusra számítva 16,9 millióra becsülhető a kivándorlók tömegén belül a brit alattvalók, tehát az angolok, walesiek, skótok és írek száma. Csak őket tekintve az USA részaránya a 19. századi brit kivándorlásból 56,6%-ra csökken, s ez a néhány százalék a

⁶ POUNDS: id.m. 66. 81.

⁷ MCCORD, Norman: *British History 1815-1906*, Oxford University Press, Oxford 1991. 79. 433.

⁸ PORTER A. N. (ed.): *Atlas of British Overseas Expansion*, Routledge, London 1991. 85.

domíniumok, elsősorban Ausztrália és Új-Zéland statisztikáit javította. Az adatszolgáltatásból különböző okok miatt kimaradt néhány, kivándorlókat is szállító hajón kívül a kivándorlók tömegéhez kell számítani a korszakban az anyaországból a fegyengyarmatokra, elsősorban Ausztráliába szállított mintegy 150 ezer elítéltet (mialatt a jóval népesebb cári Oroszországból a Szibériába száműzöttek száma ez idő alatt nem érte el a százezret sem), valamint a hadsereg és a flotta összesen néhány ezer főre tehető dezertőreit is.⁹

Akárcsak az egyes európai nemzetek esetében, a Brit-szigeteket lakó népek kivándorlási mutatói is jelentős eltéréseket mutatnak egymástól. Elsősorban az írek voltak aktívak a kivándorlásban. Már az 1846-os burgonyavész megelőzően nagy számban hagyták el szülőföldjüket, először London, az észak-angliai és skót iparvidék, majd az USA és a gyarmatok irányában. 1820. és 1844. között mintegy fél millió ír vándorolt ki csupán az USA-ba. Már ekkor az írek adták a brit szigetekről kivándorlók kétharmadát. 1846. és 1851. között az írországi éhínség majdnem egymillió áldozat követelt. További egymilliónyi emigráltak csupán ez alatt a fél évtized alatt, főként az USA-ba, ahol ekkoriban az óvilágból érkezettek felét tették ki. Százezer lakosra számítva az elvándorlás Írországból az első világháborúig végig többszöröse maradt a hasonló angol mutatóknak. Így Írország volt a korszak egyetlen olyan európai állama, ahol a kivándorlás jelentős népességfogyást okozott. Skócia a természetes szaporodás felét veszítette csak el a kivándorlás révén, Anglia és Wales még ennél is jóval kevesebbet.¹⁰

Az 1901-es népszámlálás szerint Angliában az Egyesült Királyság népességének háromnegyede, Wales-ben 5%-a, Skóciában és Írországból egyaránt tizede élt. Más volt a kép a tengerentúlon, ahol az angliai születésűek csupán alig több, mint felét tették ki a brit származásúaknak, a Wales-iek alig egy százalékát. A skótok Ausztráliában 15, Kanadában 21, Új-Zélandon 23 száza-

⁹ Id.m. 85-86.

¹⁰ HAIGH, Christopher (ed.): *The Cambridge Historical Encyclopedia of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press, Cambridge 1985. 261-263.

lékkal képviseltették magukat, az írek hasonló mutatói Kanada és Új-Zéland esetében 21, Ausztrália esetében már 27 százalékot tettek ki. Az általános vélekedéssel ellentétben nem Új-Zéland, hanem Dél-Afrika volt a „*legnagyobb*” a brit telepesgyarmatok közül. A Dél-Afrikai Unió első, 1911-es népszámlásának adatai szerint az anyaországból áttelepedettek közül 70 százalék volt az angolok, 20 százalék a skótok és mindössze 8 százalék az írek aránya. Különösen az írek esetében szembetűnő a vallási megosztottságból fakadó eltérő kivándorlási preferencia. A protestánsok elsősorban Kanadába vándoroltak ki, az Ausztráliába érkező írek zöme viszont katolikus volt, akárcsak az Egyesült Államokba kivándorolt sokmillió tömeg javarésze is.¹¹

Az USA-ban élő írek nem csupán nemzeti identitásukat őrizték meg sokáig, de ellenséges beállítottságukat mindazzal szemben, ami brit. A nagy éhínségért az angolokat tették felelőssé, ami nemzedékekre előre elvetette a gyűlölet csíráit. A gyarmatokra kivándoroltak körében azonban más volt a helyzet, az ír, vagy skót identitás megőrzésére csak elszigetelt, távoli területek, jobbra kisebb szigetek esetében volt mód. Maguk az angolok is általában britekké váltak, mielőtt a gyarmatokra érkeztek. A 19. században Ausztrália érdemelte ki a „*leginkább brit gyarmat*” elnevezést. A Brit Birodalom azonban – az USA-tól eltérően – soha nem vált olvasztótégellyé, még európai származású lakosai számára sem. Két „*idegen tömb*” létezett a birodalmon belül, a kanadai franciáké, valamint a dél-afrikai búroké, azaz afrikánereké. Nyelvi, kulturális asszimilációjukra, ha történtek is kísérletek, ezek a brit gyarmatpolitikában elszigetelt, epizódyszerű törekvések maradtak. Jellemző, hogy Winston Churchill a II. világháború alatt olyan, csak félig tréfásnak szánt megjegyzést tett, miszerint Jan Smuts, dél-afrikai származású, de valódi brit birodalmi politikussá érett személye kiváló tárgyalópartnerül szolgálhat F. D. Rooseveltnél számára, „*mert a két holland biztosan jól megérti egymást*”.¹²

¹¹ MARSHALL, Peter J. (ed.): *The Cambridge Illustrated History of the British Empire*, Cambridge University Press, Cambridge 1996. 265-266.

¹² Id.m. 260.

Az európai, így a brit kivándorlók zöme is általában a szegény néprétegek soraiból került ki. A hajójegy megváltása azonban nem volt olcsó, s ezt - eltekintve néhány magánszemélyek, társaságok, vagy kormányok által finanszírozott akciótól - az esetek többségében a kivándorlónak kellett fedeznie. Ugyanez vonatkozott a tartós megtelepedés szempontjából kritikusnak számító első néhány évre, mivel a kivándorlók zöme saját farmgazdaság megteremtésének ábrándjával érkezett, a farmoknak viszont először semmi bevételük nem volt, a kiadások viszont hatványozottan jelentkeztek. Ez utóbbi problémán a gyarmati hatóságok kedvezményes hitelekkel igyekeztek úrrá lenni. A hajójegyek ára is egyre csökkenő tendenciát mutat végig a 19. század folyamán, de az igazi áttörést csak az 1903. után kezdődő korszak hozta meg, mikor a nagy amerikai hajózási társaságok árháborút indítottak a Londonban, Hamburgban és Brémában bejegyzett vállalkozások ellen. Újabb lényeges változás volt, hogy az 1890-es évektől kezdve - legalábbis az USA-ba érkezők nagy tömegét - már nem a mezőgazdaság, hanem az ipar szívta fel. A brit domíniumokra azonban ez még jó ideig nem volt jellemző, az importhelyettesítő iparosítás csupán az első világháború éveiben indult meg, s további évtizedekre volt szükség, hogy átütő sikereket érjen el.

Mivel a brit gyarmatok összessége mindössze néhány tízezer nyi anyaországból érkezett hivatalnokot igényelt, s többségük nem is a gyarmatosok soraiból került ki, hanem London küldte őket meghatározott, általában rövid időre, ipar hiányában a bevándorlók foglalkoztatása gyakorta megoldhatatlan gondot jelentett. Ez abból fakadt, hogy az anyaországban már a 19. század közepére többségbe került az ipari, urbanizált lakosság a mezőgazdasággal szemben, s ez utóbbiak aránya a továbbiakban is gyorsan csökkent. Így bármilyen szép tervek születtek is a fölös számú városi nincstelének átköltöztetéséről a gyarmatokra, e mezőgazdasági munkához nem szokott, arra legtöbbször alkalmatlan réteg letelepítése a költség-haszon elv alapján elképzelhetetlen volt.

Jó példa erre az 1902-es Vereeniging-i békével zárult dél-afrikai háború utáni telepítések ügye Transvaal és Orange River újonnan megszervezett koronagyarmatokon, ami a brit elem fölénybe kerülését volt hivatva biztosítani a véres háborúban legyő-

zött „*hollandokkal*”, azaz afrikánerekkel szemben. A szomszédos Fokföldön majdnem egy évszázaddal korábban, a napóleoni háborúk lezárulása utáni években már sor került hasonló telepítésre. A Szent-Ilona szigetét is ellenőrző gyarmaton egy évtizeddel az 1806-os második - immár végleges - brit foglalás után is még mindig elenyésző volt az angolajkúak aránya. A francia többségű Alsó-Kanadával szemben, ahol a katolikus franciák számbeli fölényét London hosszú távon is elfogadta, Fokföldön az angol pénzügyminisztérium által finanszírozott telepítésre került sor, először a Brit Birodalom történetében. Az 1820-ban érkező 4 ezer telepest 90 ezer jelentkezőből válogatták ki, s a kampányt idejekorán le kellett állítani, mert a városi szegények tömegével akarták elhagyni a háború utáni dekonjunktúra által sújtott hazájukat. A szigorú szempontok alapján kiválogatott telepések az akkori anyaországi angol társadalom tükörképét voltak hivatva visszaadni, ehhez igazították a mezőgazdasággal foglalkozó családők számát is, ami ekkor még aránylag magas, 50%-on felüli volt. A folyamatos és hathatós segítség ellenére a farmok tulajdonjogának megszerzéséhez előírt három év után az eredeti 1.004 családból csak 438 maradt meg a gazdálkodásnál, a többiek szétszéledtek.¹³

Ennek ellenére az 1820-as telepítés brit szempontból sikeresnek bizonyult, Kelet-Fokföld fehér lakossága a mai napig ápolja nyelvi és kulturális hagyományait, az egykori telepések leszármazottai máig a vidék legbefolyásosabb családjait adják. Az 1902-ben kezdeményezett telepítések sokkal ambiciózusabbak voltak. Nem pusztán az angol elem létrehozása (Orange River Gyarmat esetében), ill. megerősítése (Transvaal esetében), volt a cél, hanem egyenesen az afrikánerekkel szembeni dominanciájuk megteremtése. *„Ha beindulnak a dolgok, nincs okunk kételkedni abban, hogy 10 éven belül 5 és 10 ezer közötti brit telepessel rendelkezünk majd az új gyarmatok vidéki területein, s ez majd megoldja az összes politikai kérdést. A városok és az ipari központok már brit kézben vannak”* – fejtette ki Alfred Milner, a két újonnan szerzett koronagyarmat kormányzója, s egyben az összes dél-

¹³ WELSH, Frank: *A History of South Africa*, Harper Collins, London 2000. 127-129.

afrikai brit birtok főbiztosa Lord Lovat, Westminster hercege számára írt levelében. A lordot Milner a telepítésben való közreműködésre akarta ösztönözni, hogy már az első évben ezrek érkezzenek, mielőtt a búrok helyreállíthatnák lerombolt farmjaikat. A szárazság miatt a nagyra törő terveket még az államilag, s főleg „tudományosan” kiépített öntözőrendszerek ellenére sem lehetett megvalósítani. Angliából, Skóciából, Ausztráliából, Kanadából, s főként Fokföldről és Natalból összesen kb. 1.300 családot sikerült a két koronagyarmaton letelepíteni, s ez a szám nem volt elegendő ahhoz, hogy a terv betöltse politikai hivatását.¹⁴

A brit, tágabb értelemben az európai kivándorlás több célt is szolgált. A megtelepedés egy adott tengeren túli terület tényleges birtokba vételét bizonyította az őslakosság, s főként az európai riválisok szemében. A szociális feszültségek levezetése sem volt elhanyagolható szempont. Mégis, mint a mérsékelt éghajlaton honos haszonnövények és állati termékek termelői, előállítói kaptak világgazdasági méretekben sem elhanyagolható szerepet. Ahol letelepedtek ott a mai napig hatalmas mennyiségben termelnek gabonát, húst, bort, gyapjút, s egyéb fontos mezőgazdasági termékeket. Kanadában az indiánok és eszkimók, Ausztráliában a kőkorszaki szinten rekedt bennszülöttek, Új-Zélandon a maorik, Dél-Afrikában a busmanoknak és hottentottáknak gúnyolt koisan népek demográfiailag visszaszorultak, Tasmániában pedig éppen ekkor ki is haltak. Az Európából érkezettek azonban csupán a mérsékelt éghajlattal bíró területeken voltak fölényben, a trópusokon a betegségek, emberre, állatra veszélyes rovarok, s igen sok más egyéb tényező akadályozta megtelepedésüket. Nem minden trópusi terület volt ugyan olyan egészségtelen, mint Nyugat-Afrika mocsaras partvidéke, ahol még a 19. században is az Európából érkezetteknek akár fele sem élte túl az első évet, s emiatt rászolgált a „*fehér ember temetője*” elnevezésre, de betelepítésük Európaiak által nem tartozott a realitások világába.¹⁵

¹⁴ DAVENPORT, Thomas R. H.: *South Africa. A Modern History*, Macmillan, London 1979. 150.

¹⁵ CROSBY, Alfred W.: *Ecological Imperialism. The Biological Expansion of Europe, 900-1900*, Cambridge University Press, Cambridge 1988. 4-7.

A 19. század végére minden korábbi birodalom keretein túlnövő Brit Birodalom 400 milliós népességének mindössze 12%-át alkották az európaiak, vagy az onnan elszármazottak. Ez az észak-amerikai 13 gyarmat elvesztése után létrejött második, sok történész szerint az 1880-as évektől számítva már harmadik brit gyarmatbirodalom népességét tekintve túlnyomórészt „színes”, azaz nem fehér népességű volt. Leszámítva Brit India közel 300 milliós népességét, amely a terület hatodát, de a teljes népesség háromnegyedét adta, a Brit Birodalom óriási területei roppant alacsony népsűrűséggel bírtak. 1901-ben Kanada hatalmas területét még mindig hatszor kevesebben lakták, mint a Brit-szigeteket, Ausztrália teljes népessége csak az 1950-es évekre érte el London népességszámát. Az újonnan szerzett trópusi területek Afrikában, Ázsiában és Óceániában néhány kivételtől eltekintve szintén roppant alacsony népsűrűséggel bírtak, nem ritkán az anyaországinál ötvenszer kisebb, vagy még ennél is alacsonyabb mutatókkal. A kortársak közül sokan a birodalomra nézve potenciális veszélyt láttak India és Kína hatalmas néptömegeiben. A Brit Birodalom ellenezte az ázsiaiak, s más nem európai, „színes” népek bevándorlását, mégis a 19. század folyamán számos esetben kényszerültek kivételt tenni, munkaerőhiány miatt.

A kis népesség akut munkaerőhiányt jelentett birodalomszerte. Korábban ezen a rabszolga behozatallal segítettek, ám a londoni parlament 1807-es, a rabszolga-kereskedelmet, majd az 1833-as, a rabszolgaságot betiltó törvényei az utánpótlást, majd magát a rabszolgaság intézményét számolták fel. Az 1834-ben végrehajtott rabszolga-felszabadítás (Brit Indiában kivételképpen tíz évvel később történt ez meg) birodalomszerte 800 ezer embernek hozta el a szabadságot. A szinte kivétel nélkül Afrikából származó felszabadított rabszolgák után a londoni parlament 20 millió font kártérítést szavazott meg a volt rabszolgatulajdonosoknak. Arra azonban a brit honatyáknak már nem terjedt ki a figyelmük, hogy milyen további sors vár a volt rabszolgákra. Zömük az ún. „*cukorszigetek*en” koncentrálódott, mivel a nádcokortermelés az újkor talán legjövedelmezőbb üzlete volt, s emellett a rabszolgaüzemek nyújtotta feltételekhez is könnyen volt igazítható.

A rabszolga-felszabadítással – az általánosan elfogadott nézet-
tel ellentétben – az említett cukorszigetekeken nem szűnt meg azon-
nal a cukornád termelése. Egykori nyereségessége ugyan már a
múlté volt – a cukorrépa megjelenésének is köszönhetően –, az
ültetvények számára azonban nem volt más termény, amely gyorsan
helyettesíthető lett volna. Nyugat-India kisebb szigetein, Bar-
badoson, vagy Antigua-n szinte minden talpalatnyi földet meg-
műveltek már korábban is, így a cukornád monokultúrájának eze-
ken a helyeken nem volt alternatívája. Aki nem akart éhen halni,
kénytelen volt immár bér munkásként továbbra is az ültetvénye-
ken maradni, a rabszolgaságtól nem sokban különböző feltételek
mellett. A felszabadított rabszolgákat a törvény által még öt évig
arra kötelezték, hogy egykori uraiknak dolgozzanak. Ha volt rá
lehetőségük, ezt a rendelkezést nem tartották be. Ám a volt rab-
szolgák részéről tapasztalt ellenszenv a cukornád iránt csak ott
érvényesülhetett, ahol elegendő szabad terület állt rendelkezésre,
hogy a vadonba vonulva önfenntartásukról banán, manióka, s
egyéb ehető trópusi növény termelése révén gondoskodjanak.

Az így fellépő munkaerőhiányt a cukorültetvényesek először
azzal próbálták enyhíteni, hogy Nyugat-Afrikából az illegális rab-
szolga-kereskedelem megakadályozásának céljából az ottani vi-
zeken járőröző angol fregattok által kiszabadított fekete rabszol-
gák közül igyekeztek minél többeket átcsábítani az Újvilágba.
Negyedszázad alatt mindössze 36 ezer embert sikerült ilyen mó-
don behajózni Freetown kikötőjében karibi úticéllal. A cukorüzlet
válságát végül indiai, részben kínai s jávai kulik alkalmazásával
próbálták megoldani. Mauritiusra már a rabszolga-felszabadítást
követően 1834-től, Brit Guyanába 1838-tól, Jamaikába, Trinidad
és Tobagóra 1845-től, Natalba 1860-tól, a Fidzsi-szigetekre 1879-
től kerültek szerződéses munkások Ázsiából.

Nyugat-Indián belül Jamaika helyzete volt a legrosszabb: az
1804-ben működő 859 cukornádültetvényből csupán 330 maradt
fenn 1854-re. Ugyanezen idő alatt a cukortermelés is a felére esett
vissza. 1828. és 1850. között Jamaika részesedése a világ cukor-
termeléséből 15%-ról 2,5%-ra esett vissza. Az ültetvényesek két-
ségbeesetten próbáltak új munkaerő után nézni, brit, német, sőt
amerikai munkások toborzására is sort kerítettek, a feketékkel

összehasonlítva magas béreik azonban a cukortermelést még kevésbé kifizetődővé tették. A megoldást itt is az indiai és a kínai kulik szerződésében találták meg, ám az 1865-ös jamaikai lázadás meggátolta a nagy létszámú bevándorlást.¹⁶

Viszonylagos földrajzi közelsége miatt Mauritius kiemelkedő szerepet játszott az ázsiai, mindenekelőtt az indiai munkaerőimportban. 1834. és 1914. között összesen 450 ezer indiai érkezett e kicsiny, alig több, mint 2 ezer km² területű szigetre, ahol a rabszolgafelszabadítás előtt mindössze százezer fős volt a lakosság. A nagyarányú indiai betelepülésnek köszönhetően Mauritius etnikai összetétele teljesen megváltozott, az afrikaiak, mulattok és európaiak együtt is kisebbségbe kerültek a lakosság kétharmadára gyarapodó indiai közösséggel szemben. Az etnikai változásokat gazdaságiak is követték, az Indiából érkezettek meghonosították a tea termesztését, amely néhány évtizeden belül a kivitelben a cukornád vetélytársává lett a szigeten.

Natalban korábban nem volt említésre méltó exportcikk. A brit gyarmatosítók a kedvező éghajlatot kihasználva, kávé, tea, dohány, gyapot és cukornád termesztésével igyekeztek ezen változtatni. A cukornád bizonyult itt is igazán jövedelmezőnek, intenzív termesztéséhez azonban hiányoztak a tapasztalt munkáskezek, mivel az itt élő zuluk hagyományos afrikai társadalmában a földművelés kizárólag az asszonyok dolga volt, férfiak ekkor még csak elvétve vállalkoztak közülük mezőgazdasági bér munkára. A helyi ültetvényesek nyomására 1860-1866 között mintegy hatezer szerződéses munkást, „kulit”, hoztak Indiából Natalba.

Az embertelen bánásmód miatt 1866-ban a brit indiai hatóságok felfüggesztették a munkástoborzást, s csak 1874-ben újították fel, miután a natali ültetvényesek jobb feltételeket ígértek. Új bérezési rendszert vezettek be, s az 5 éves szerződés lejárta után lehetőség nyílt az Indiába való visszaút költségén parcellákat váltani Natalban. A legtöbb munkás ez utóbbit választotta, s így gyorsan nőtt az indiai kisgazdaságok száma. Újabb és újabb munkáskezek szerzésére Natal 1874-től 1897-ig évente 10 ezer fontot

¹⁶ JUDD, Denis: *Empire. The British Imperial Experience, from 1765 to the Present*, Harper Collins, London 1996. 85.

biztosított. Ezzel egy időben megengedték, hogy úgynevezett „szabad”, vagy „utas” indiaiak is letelepedjenek a gyarmaton, ezáltal a főként hindu „kulik” mellett tekintélyes számú mozlim iparos és kereskedő is érkezett Indiából. Az előre nem látott kereskedelmi vetélytársak megjelenése a további bevándorlás megakadályozására ösztönözte a helyi angolokat. 1893-ban Natal önkormányzatot kapott, s az új kormány visszavándorlásra ösztönző adórendszer vezetett be. Ennek ellenére 1895-ben már 80 ezer indiai élt Natalban 40 ezer európaival szemben. A dél-afrikai búr köztársaságokban és Fokföldön törvényekkel akadályozták meg nagyobb számú indiai letelepedését. 1897-től végleg megszűnt a szerződéses munkások toborzása. India a dél-afrikai háború utáni újjáépítéskor jelentkező égető munkaerőhiány enyhítésére sem volt hajlandó újabb szerződéseket küldeni. Az „utas” indiaiak bevándorlását is megtiltották 1911-ben, s a Dél-Afrikai Unió és India kormányai által kötött 1927-es fokvárosi egyezmény alapján megkezdődött az indiaiak repatriálása. 1940-ig több mint 17.500 indiai hagyta el Dél-Afrikát, ugyanakkor 22 ezren érkeztek újonnan a család egyesítési záradék alapján.¹⁷

A Fidzsi-szigeteket csak 1874-ben gyarmatosították az angolok, s már öt évvel később megindult az ott létesített cukornádültvényekre a szerződött indiai munkások áradata. 1879. és 1916. között 60.965 indiai érkezett így a szigetekre, míg Brit India kormánya 1917-ben meg nem tiltotta további szerződéses munkások verbuválását. Ekkorra azonban az indiaiak ugyanolyan létszámú közösséget képeztek már, mint az őslakos melanéz fidzsi. Hasonló etnikai transzformáció színterévé vált Brit Guyana és Trinidad is.

Az indiai szerződéses munkások legnagyobb tömege azonban nem a „cukorszigetek” munkaerő-szükségletének fedezésére indult útnak, hanem a 19. század második felének általános gazdasági fellendülésekor az ázsiai brit birtokokon keletkezett munkaerő-kereslet hatására. Ceylonon a teaültvények, Burmában a rizshántoló üzemek foglalkoztatták őket legnagyobb számban.

¹⁷ THOMPSON, Leonard: *A History of South Africa*, Yale University Press, Sandton 1990. 99-101.

Brit India határain kívül Malájföld vonzotta a legtöbb indiait, többet, mint az összes többi célország együttvéve. Elsősorban az ottani gumiültetvényeknek köszönhetően a 19. század második felében és a 20. század elején több, mint 4 millió indiai vándorolt ki Malájföldre. Közülük a becslések szerint szerződésük lejártával több, mint 3 millióian visszatértek ugyan Indiába, de így is elegenden maradtak ahhoz, hogy – a kínaiakkal együtt – alapvetően megváltoztassák Malájföld etnikai viszonyait. 1880-ban Malájföld lakosságának még 80 százaléka volt maláj, 1911-re arányuk épphogy meghaladta az 50 százalékot.

Sajátos epizódját képezte az indiai kirajzásnak Brit Kelet-Afrika, az első világháború utáni Kenya. Már a németekkel az 1880-as években a területért folytatott versenyfutásban felmerült, hogy rendhagyó telepes gyarmatot hozzanak itt létre, s a telepéseket Európa helyett Indiában toborozzák. A terv ellen mind a bennszülöttek jogaiért kiállók, mind a fehér kolonizációt pártolók vehemensen tiltakoztak. Végül 1904-ben a Brit Kelet-Afrikát a „*fehér ember földjévé*” változtatni kívánó irányvonal győzött, a kellemes klímájú Fehér-felföldről az ottlakó kikujukat rezervátumokba kényszerítették, hogy helyet adjanak a brit bevándorlóknak. A belső felföld s a mögötte elterülő gazdag Uganda kincseit azonban csak vasútvonal építésével lehetett az indiai-óceáni kikötőkbe szállítani. 1895-ben megkezdődött az Uganda-vasút építése. Az építkezés szinte semmit nem haladt, míg a következő évben meg nem érkeztek Indiából az első szerződéses munkások. A vasútvonal 1899-re elérte a későbbi fővárost, Nairobít, 1901-re a Viktória-tavat, s építése tovább folytatódott Ugandába. Az indiai munkások szerződésük lejártával s a vasútépítés befejezésével nem tértek vissza Indiába, hanem főként a kereskedelemben próbálták szerencsét. A gyarmati korszak végére Kenyában a számuk több mint kétszerese volt az európaiakénak, s Ugandában és Tanganyikában is tízezerrel éltek. A kelet-afrikai országokban szinte a teljes kiskereskedelmet a kezükbe ragadták, s noha a gyarmatosításnak inkább szenvedői, mint haszonélvezői voltak, az afrikaiak gyakran a fehérek előőrseinek tekintették. Kelet-Afrika-szerte pogromok áldozataivá váltak, s helyzetük a függet-

lenség elnyerése után sem rendeződött véglegesen, ahogy azt az Ugandából történt 1972-es elűzésük is mutatja.

Az indiaiakat a Brit Birodalmon belül máshol sem fogadták tárt karokkal. 1914 májusában a japán Komagatu Maru gőzös 376 indiai áttelepülni vágyóval a fedélzetén horgonyt vetett Vancouver kikötőjében. A hatóságok, meghajolva a helyi lakosság akaratára előtt, az indiaiaknak megtiltotta a partraszállást. A Komagatu Maru két hónapig vesztegelt a kikötőben, majd visszafordult Kalkuttába, ahol korábban a kivándorlókat fedélzetére vette. A korabeli sajtó úgy értékelte az eseményeket, hogy 450 ezer brit kolumbiai megijedt a 300 milliós Indiától.

Az indiaiakon kívül legnagyobb számban kínaiak érkeztek a brit gyarmatokra. A kínaiak kirajzása elsősorban a Kínával szomszédos területekre koncentrálódott és kevésbé volt szervezett, mint az indiaiaké. A Nyugat-Indiai-szigetekre mindössze 17 ezer kínait vittek a cukorültetvényekre. A jóval közelebbi Ausztrália viszont nagyobb vonzást gyakorolt: az ottani aranyláznak is köszönhetően az 1850-es évek végére az Új Dél-Walesről frissiben levált Viktória gyarmat férfi lakosságának 15 százaléka volt kínai. Ám az ottani Törvényhozó Tanács adatai szerint a 40 ezer kínai férfira mindössze 4 kínai nő jutott. A kínai nők betelepülését a helyi hatóságok a továbbiakban is tiltották, ez a kolónia gyökeret eresztését meggátolta ugyan, de kiindulópontként szolgált a hagyományosan nődeficittel küzdő telepések előítéletes félelmeinek kialakulásához és azok megerősödéséhez.

Malájföldre a kínaiak elsősorban Szingapúron keresztül érkeztek. A stratégiaiilag fontos kikötőváros 1819-óta volt brit birtok, s főleg a Távols-Keletre menő, s az onnan Dél-Ázsiába s Európába tartó tengeri útvonalakat ellenőrizte. A kínaiak is tengeri útvonalon érkeztek Szingapúrba, dzsunkáikon az utasok fele is meghalt, mielőtt célba értek volna. Ha az indiaiak a gumiültetvényeken találtak foglalkoztatást, a kínaiak a malájföldi ónbányászatot tartották ellenőrzésük alatt: a vállalkozók s a munkások egyaránt sorikból kerültek ki. Csupán 1901. és 1904. között 653.077 kínai bevándorló érkezett Szingapúron keresztül Brit Malájföldre. Nagyrészt ők az ősei a ma Malajziában élő 4 millió főt is meghaladó kínai közösségnek, akik az összlakosság ötödét teszik ki.

Brit Kolumbia aranymezői is vonzották a kínaiakat, 1860-ra 7 ezren települtek ide, az 1880-as években kibontakozó vasútépítésekre még nagyobb számban érkeztek (az USA nagy vasútépítései azonban nagyságrendileg több kínait vonzottak), s 1911-re már 27 ezren éltek az 1871-től Brit Kolumbiát is magába foglaló Kanadában. A nemek aránya itt is messze volt az egyensúlytól, a közösségnek mindössze 3,5 százaléka volt nő. Akárcsak Viktoriában, a helyi fehér férfiak a kínaiakat szexuális fenyegetésnek tekintették, ám a kínai nők bevándorlását diszkriminatív adózással tették lehetetlenné. A kínai vállalkozások elé a helyi hatóságok Kanada-szerte igyekeztek akadályokat gördíteni. 1903-ban az egyik Ontario-i kisváros mosodája arra kérte a helyi lakosokat, hogy megrendeléseikkel ne támogassák a versenytársat, a kínai mosodát, ne támogassanak „*olyan embereket, akik minden megkeresett centet átutalnak hazájukba és semmit sem ruháznak be abban a városban, ahol üzletüket működtetik*”. Ugyanennek a településnek a tanácsa 1921-ben az egyik ülésén a kínai éttermek terjedése kapcsán a „*sárga veszedelemről*” tárgyalt, s szóba került az is, hogy megtiltják fehér pincéernők foglalkoztatását a kínai éttermekben. Kanada 1923. és 1947. között teljesen megtiltotta a kínai bevándorlást.

A kínaiak ügye azonban csak Dél-Afrikában okozott nemzetközi botrányt a 20. század első évtizedében, akkorát, amelyhez fogható csak a belga király, II. Lipót kongói magányarmatának ügyei keltettek ugyanabban az évtizedben. Elsősorban a világ aranytermelésének korábban egyharmadát adó transvaali aranybányák háború utáni újraindításához kellett munkáskezek. Az afrikaiak azonban, akik korábban a képzetlen munkaerőt biztosították, könnyebb és jobban fizető munkát találhattak az újrainduló farmgazdaságokban is. A várt bányászati fellendülés így váratott magára. Az elképzeléseit a gyors dél-afrikai gazdasági növekedésre alapozó brit főbiztos, Alfred Milner sem Dél-Afrika négy külön gyarmatba szervezett tartományainak egyesítését, sem a tömeges angol bevándorlást nem látta biztosítottak az adott körülmények között. A többségében brit bányatulajdonosok, a bányabárok javaslata a helyzet megoldására az volt, hogy egy 1860-ból származó, Pekingben kötött brit-kínai szerződés alapján ho-

zassanak meghatározott időre munkásokat a távol-keleti országból. A nagyhatalmú dél-afrikai bányakamara elnöke, Percy Fitzpatrick már 1902 nyarán arra próbálta rávenni Milnert, hogy a vasutak helyreállítását 10 ezer kínai munkással végeztesse, s a gyarmati kormányzat vonuljon ki az olcsó bennszülött munkaerőért folyó versenyből.¹⁸

Milner az elképzelést kezdetben a búrok felesleges provokálásának tartotta. A volt köztársaságok alkotmányaikban tiltották az ázsiaiak (korábban elsősorban a Natalon keresztül érkező indiaiak) beutazását és letelepedését, s ez alól csak a Rand jelentett bizonyos kivételt. A győzelem után Kitchener katonai, majd Milner polgári adminisztrációja kizárólag a háború folyamán elmenekült ázsiaiak visszatérését engedélyezte. Az újonnan érkezetteket a háborús veszélyre, majd a rendezetlen viszonyokra hivatkozva visszaküldték. Akárcsak az afrikaiak és a félvérek szavazójogának kérdésében, Milner ebben az esetben is késznek mutatkozott a fehér közösségen belüli megbékélés reményében feláldozni az ázsiaiak egyenlő jogokra vonatkozó követeléseit, holott felébrzésükben a háborút megelőzően személyesen is részt vállalt. A „kulik” foglalkoztatásának ügyében végül is engednie kellett a bányaiipar követelésének, mert nem akarta a brit uralom alapjának tekintett vállalkozói réteget maga ellen hangolni. Ebben a helyzetben került 1903. december 28-án a Transvaali Törvényhozó Tanács elé a Milner által már korábban jóváhagyott kínai szerződéses munkások ügye. A tanács nem hivatalnok tagjai közül - akiknek tehát nem Milner utasításait kellett követniük - kilencen szavaztak a kínaiak behozatala mellett (közöttük négy búr) és négyen (mind angolok) a javaslat ellen.¹⁹

A határozat betérjesztői már annak kidolgozásakor igyekeztek körülbástyázni magukat a várható dél-afrikai és anyaországbeli felzúdulás ellen. Csak férfiak szerződötetéséről volt szó, három éves időtartamra, amely csak egyszer volt meghosszabbítható, s -

¹⁸ DUMINY, A. H. –GUEST, W. R. (eds.): *Fitzpatrick. South African Politician Selected Papers, 1888-1906*. Johannesburg 1976. 340-341.

¹⁹ LE MAY, G. H. L.: *British Supremacy in South Africa, 1899-1907*. Oxford University Press, Oxford 1965. 162.

nyilván az 1860-tól folyamatosan gyarapodó indiai közösség példáján okulva - kötelezően előírták a szerződés lejáta utáni hazatérést Kínába. A toborzást 1904 elejétől az észak-kínai Santung tartományban kezdték meg, ahol az éppen zajló orosz-japán háború miatt sok volt a menekült. Szinte kizárólag analfabétákat válogattak. 1904 májusában érkezett az első 10 ezer szerződéses kínai munkás a Randra. Csak szakképzettséget nem igénylő munkákra alkalmazták őket, hogy a fehérekben ne kelthessenek félelmet munkahelyeik veszélyeztetése miatt. Négy év alatt összesen 63.296 kínait szállítottak át dél-afrikai kikötőkbe.

Az afrikánerek kezdettől fogva ellenezték a kínai munkaerő importját, az ő „*fehér Dél-Afrika*” világképükbe ez sehogyan sem illett bele. Ám magában Angliában is heves támadások érték az akciót, a „*kínai rabszolgaság*” felszámolásának kérdése az 1906-os anyaországbeli választások egyik központi témájává nőtte ki magát. A Liberális Párt győzelmével a toborzást Londonból leállították, s elkezdtek az elkülönített kínai munkatáborokból azok lakóinak repatriálását. Az utolsó kínai szerződéses munkás 1910-ben hagyta el Dél-Afrikát. Táboraikban a későbbiekben az újra nagyobb létszámban alkalmazott afrikaiakat helyezték el.

A 19. századi Pax Britannica korában zajló világméretű migráció ösztönzője, s egyben kiváltó oka a megfelelő munkaerő biztosítása volt. Európaiaké ott, ahol ezt a körülmények megengedték, ahol nem, tehát a kedvezőtlen klímájú trópusokon afrikaiaké, amíg a rabszolga-kereskedelem és a rabszolgaság intézménye fennállt, majd Ázsiából, elsősorban Indiából és Kínából jött szerződéses munkásoké. Mivel az Egyesült Királyság a korszakban végig az európai kivándorlás éllovas államai közé tartozik, sőt kivándorlóit majdnem kétharmadrészt az Egyesült Államokba távoznak, saját gyarmatain nincsen szüksége más európai bevándorlókra. Időről-időre megjelennek ugyan idealista, a korszakban születő, a rasszizmus által motivált elképzelések a világ napról-napra britebbé, azaz európaibbá tételéről, a konkrét esetekben azonban mindig a gazdasági racionalitás volt a meghatározó abban, hogy milyen kivándorlók mellett döntöttek. Mivel Európa és az európaiak által megteremtett és benépesített „*új-Európák*” lakossága ebben a korban még Földünk nem-fehér lakosságánál

gyorsabban szaporodott, a gazdasági ésszerűség által diktált, de az európaiak számára nem előnyös migrációs folyamatok nem váltottak ki Buchanan-féle reakciót.

A főntebb vázolt 19. századi folyamatok következményeikkel beépültek napjaink történéseibe, sokhelyütt a jövőt is formálni képesek. A Földgolyó túloldalán fekvő Fidzsi-szigeteken 2001 februárjában zavargások törtek ki, majd puccsra került sor. Ennek oka a helyi, de egy 50 millió négyzetkilométeres körzetben található 12 kis szigetország felsőoktatási igényeit is kiszolgáló egyetem rektorhelyettesének megválasztása volt. A korábbi rektorhelyettes melanéz volt, az új indo-fidzsi, a brit uralom alatt az országba hozott indiaiak egyik leszármazottja. Ez nem tetszett a 850 ezer fős népesség alig több, mint felét adó melanézeknek. Hasonló, vagy ennél kisebb horderejű ügyek számtalan esetben szolgáltak véres villongások ürügyéül.²⁰

²⁰ The Guardian Weekly, February 15-21. 2001.

Gazdag Ferenc

***Kommunikációs zavar, avagy civilizációk összecsapása?
Néhány gondolat a terrorizmus vitához¹***

A politikai közbeszédnek mindig vannak preferált témái. Országoként természetesen ezek nagyon különbözőek, pl. Angliában a királyi családdal kapcsolatos hírek bizonyára ide tartoznak. Ha az adott ország jelentős szerepet játszik a világpolitikában, akkor a belpolitikai ügy kisebb vagy nagyobb nemzetközi érdeklődést is kiválthat. Valószínűleg nem volt olyan jelentősebb újság, vagy tv-csatorna, amely ne foglalkozott volna valamilyen formában Clinton elnöknek Monika Lewinsky-hez való viszonyával.

A nemzetközi élet tematizálása hasonló vonásokat mutat, s 2001 szeptembere óta az egyes számú téma kétségkívül a nemzetközi terrorizmus. Már-már követhetetlen a terrorizmusról szóló írások, cikkek, könyvek és különféle bizottságok által készített jelentések áradata. A könyvesboltokban külön polcokat szentelnek a témával foglalkozó kiadványoknak. Ezek az írások mind tartalmukat, mind pedig minőségüket tekintve nagyon különbözőek. Nagyobb részük nem más, mint a nemzetközi újságírás által produkált anyagok kompilációja. Vannak olyanok, amelyek korábbi kutatások aktualizált változatai,² ahol a szerzők és a kiadó is úgy gondolták, hogy tekintettel az antrax veszélyre, valamint a megnövekedett érdeklődésre, ismét kiadják a kötetet. A szakmailag nagyon komoly munkák közül meg lehet említeni a történeti vonatkozásokkal foglalkozó Alexander, Y.-Myers, K. szerzőpáros kötetét,³ amelyben gyakorlatilag az európai anarchista mozgalmak és akciók áttekintését kapjuk, aztán a

¹ Az osztrák ÖIES goettweigi szemináriumán 2002. július 12-én elhangzott előadás szerkesztett változata.

² OSTERHOL, M.T. - SCHWARTZ, J.: *Living terrors. What Amerika needs to know to survive the coming bioterrorist catastrophe?* New York 2001.

³ ALEXANDER, Y. - MYERS, K.: *Terrorism in Europe*, London 1981.

legitim erőszak monopóliumával foglalkozó Taylor, P kötetet,⁴ vagy Paul Wilkinson írását, amely a terrorizmus közvetlen politikai vonatkozásait taglalja.⁵ Szintén a nagyon alapos áttekintések közé kell sorolni például az USA külügyminisztériumának a terrorizmussal foglalkozó jelentéseit,⁶ vagy az Európai Unió keretében készült anyagokat.⁷

Az elérhető irodalom szemelgetésében itt célszerűnek tűnik egy gondolat erejéig megállni. Bármekkora bibliográfiát állítunk is össze a terrorizmusról, s bármennyi anyagot is gyűjtünk össze a terrorizmus legkülönfélébb vonatkozásairól, egy alapvető kérdés mindmáig megválaszolatlan a fellelhető kiadványokban: mit nevezünk terrorizmusnak? Hogyan definiáljuk a terrorizmust? Úgy tűnik, hogy a fenti kérdésekre adható válasz olyannyira érték-függő, (következésképp érdek-függő), hogy a sok-sok publikáció és jelentés dacára nem rendelkezünk általánosan elfogadott defincióval.

Tudjuk-e definiálni?

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy egyáltalán nincsenek definíciók, s hogy a különféle kiadványok megkerülnék a kérdést. Ellenkezőleg. Az Alex Schmid and Albert Jongman páros például 109 különböző definíciót gyűjtött össze, míg egy másik specialista (Walter Laqueur) 35 különféle definíció bemutatása után javasol egy újabbat: „*A terrorizmus erő alkalmazása, vagy a vele való fenyegetés, hogy a társadalomban pánikot, vagy politikai változásokat idézzenek elő*”.⁸

⁴ TAYLOR, P.: *States of Terror. Democracy and Political Violence*, London 1993.

⁵ WILKINSON, P.: *Political Terrorism*, New York 2001.

⁶ US State Department: *Patterns of global terrorism*, 1999.

⁷ Egy összeállítás a sok közül: *La lutte contre le terrorisme: un révélateur des progrès et ses insuffisances de l'Union Européenne*. Rapport d'information. Bruxelles 2002. Nr. 3504. Ugyanerről: DELPECHE, T.: *International terrorism and Europe*, Chaillot Papers. 2002. Nr. 56.

⁸ Az akkurátus számvetést lásd: *What is Terrorism?* The Economist. 2001. nov. 2-8.

A sokféle meghatározás-kísérletben egyetértés talán csak abban mutatható ki, hogy a terrorizmust mindenki a politikai motívum meglétével választja el a szervezett bűnözéstől. Ez utóbbi célja ugyanis egyszerűen az anyagi haszonszerzés.

A szociológus a formális politikai hatalommal nem rendelkező egyének, vagy csoportok részéről történő erőszakot tekinti terrorizmusnak.⁹ Mások a hatalom megragadásának céljából alkalmazott erőszakot tekintik annak (Wördemann). Még mások az olyan erőszakot, amely döntően civilek ellen irányul, s célja a félelemkeltés. Ahogy a volt izraeli miniszterelnök fogalmazott: „a terrorizmus az állampolgárokon gyakorolt szándékos, módszeres erőszak, amely az általa kiváltott félelmen keresztül kíván politikai célokat megvalósítani.”¹⁰

A terrorizmus kérdéseivel ugyancsak elfoglalt amerikai FBI saját definíciót kreált: „A terrorizmus két, vagy több személyből álló csoport által egyének, illetve tulajdonuk ellen törvénytelen módon alkalmazott erőszak abból a célból, hogy a politikai és társadalmi célkitűzéseket követő kormányt, illetve a civil lakosságot megfélemlitse, vagy aktivitását csökkentse.”

A francia író és filozófus, André Glucksmann a terrorizmust a hadviselés új formájának tekinti, amelyet a hadsereg a civil lakosság ellen, illetve a totális állam a saját állampolgárai ellen visel. Érvelésében a történeti statisztika fontos szerepet játszik. Eszerint az első világháború áldozatai között a katonák mintegy 80% arányban szerepeltek, szemben a civil lakosság 20%-ával. A második világháborúban ez az arány már 50-50%-ra módosult, míg a második világháború utáni konfliktusokban az arány teljesen megfordult, s a civil lakosság részesedése elérte a 80%-t. Glucksmann szerint az etnikai tisztogatás is a hadviselés, esetünkben a terrorizmus egy speciális változatának tekinthető. Csak az okokat kell tudnunk pontosan megkeresni. Glucksmann szerint a 20. század sajnálatos módon átalakította a katonai tevékenység (háború, hadviselés) három meghatározó elemét: a) a technikai fejlődés miatt a pusztító képesség radikálisan megnőtt;

⁹ GIDDENS, A.: *Szociológia*, Osiris, Budapest 1995.

¹⁰ NETANJAHU, B.: *Harc a terrorizmus ellen*. Alexandra, Pécs 1998.

b) kommunikációs forradalom zajlott le; c) drámaian megváltoztak a morális környezet összetevői (összeomlottak a tradicionális vallási és hagyományos moralitás formái).

Az új típusú katonai tevékenység célpontjai a civilek és eszközük a terror. Ezen belül az egyik kiválasztott célpontot a terrorista hatás által egyébként elérhetetlen közösségi szimbólumok jelentik. Ez történt a jugoszláv beháborúban a szerb tüzérség által támadott horvát célpontok esetében. A szerb tüzérség ugyanis mindekelőtt a „három keresztet” - kórházakat, templomokat és a temetőket - támadta. Az üzenet világos volt: távozzatok, mi nem tisztelünk semmit.

A problémák egyik további nehézsége, hogy a terrorista jelző egyidejűleg morális és politikai minősítést is tartalmaz. Bizonyos államok fenn kívánják tartani maguknak a jogot, hogy más államok tevékenységét terroristának minősítsék, ugyanakkor elutasítják, hogy hasonló minősítés tárgyai legyenek. Más szavakkal kifejezve, mindez azt jelenti, hogy a terrorizmus bármilyen definíciója bizonyos politikai és ideológiai előfeltételeket tételez. A legkönnyebben a „*politikai terrorizmus*” kategóriánál érhetjük utól az előfeltételek által determinált definíciós gondokat. Nemcsak annyiban, hogy ugyanazon történelmi-politikai személyiség egyszerűen terroristaként ábrázolódik az egyik, s nemzeti hősként a másik oldalon, hanem abban is, hogy a politikai terrorizmus kifejezés alatt – a helytől és politikai-társadalmi közegtől függően – egyaránt értik az USA politikáját, az iszlám oktató központok tevékenységét, a globalizáció áttételes következményeit és a bipoláris rendszer megszűnésének mellékhatásait.

A redukcionista, jogi megközelítést is sok szakértő alkalmazza. Ez a terrorizmust egyszerűen büntettnek tekinti, amelyet rendőrségi és igazságszolgáltatási eszközökkel kell kezelni. Ez az iskola termelte ki a politikai terrorizmusra az olyan definíciókat, mint a „*nem deklarált háború*”, vagy az „*alacsony intenzitású konfliktus*” vagy a „*nem háborús katonai műveletek*”.

Egy német definíció egyszerűen az olyan politikai célokat elérni kívánó támadásokat tekinti terrorizmusnak, amelyek a „*büntetőtörvény 129/a pontjának hatálya*” alá esnek.

Természetesen ismételtelen feltehetjük a kérdést, hogy miért is fontos ennyire a definíció?

A válasz részint már adódik a meghatározásokon belül talált elemekből, részint pedig abból a megfontolásból, hogy az ellenséget csak pontos karakterisztika mentén lehet identifikálni.

A gyakorlati politikának a cselekvéshez felhasználható fogalmakra, s egyértelmű karakterisztikákra van szüksége, nem pedig két-vagy többértelmű, s bárki által szabadon értelmezhető fogulákra. A nemzetközi antiterrorista együttműködés dokumentumai emellett segítik a terrorista szervezetek azonosítását, sőt a terrorizmust támogató államok cselekményeinek minősítését is.¹¹

Elemi fontosságúnak tekintik az érintett szakértők például, hogy a terrorizmus definíciót ne lehessen a „*gerilla-háború*” eseteire alkalmazni, mondván, hogy a gerilla háborúk részvevői „*szabadságharcosok*”, és semmiképp nem keverendők össze a terroristákkal. Természetesen pontosan ellenkező a megítélése azoknak, akik ellen a szabadságharcosok harcolnak. Az ENSZ évek óta küzd a definíciós problémákkal, s ez jól nyomon követhető a dokumentumokban is. A Biztonsági Tanács 1373. és 1386. számú határozatai egyaránt elítélik a terrorizmust, anélkül, hogy a világszervezet szintjén érvényes definícióval szolgálnának. Az előbbi, azaz az 1373-as határozattal a Biztonsági Tanács egy széles alapú és jogilag kötelező programot indított a terrorizmus elleni küzdelem terén. A határozat ugyan egyetlen államot sem hatalmaz fel a terrorizmus elleni katonai ellenlépések megtételére, de az a tény, hogy a BT három állandó tagja (Nagy-Britannia, Franciaország és Oroszország) megnyitotta légterét a terrorizmus elleni katonai akciók számára, míg a negyedik (Kína) támogatásáról biztosította az USA-t, azt jelzi, hogy az említett határozat nagyon is releváns lépés volt a terrorizmus elleni küzdelemben. A definíció szempontjából a

¹¹ A kérdés bonyolultságát jól mutatja a közelmúltban magyar nyelven megjelent összeállítás is: TÁLAS Péter (szerk.): *Válaszok a terrorizmusra, avagy van-e út az afganisztáni vadászattól a fenntartható globalizációig*. SVKH. Budapest 2002.

határozat utolsó pontja azt mondja, hogy egy speciális bizottságot kell felállítani az ENSZ határozat végrehajtásának figyelemmel kísérésére. A Terrorizmus Ellenes Bizottság – Counter-Terrorism Committee – vezetőjévé az angol Jeremy Greenstock nagykövetet nevezték ki, s egyik feladatául tették a terrorizmus definíciójának megtalálását. Közel egy év után (2002. június 27) a bizottság elkészített egy jelentést, amelyből megtudhatjuk, hogy mi mindent végeztek.

Valamennyi tagállamot felkérték, hogy készítsenek egy országjelentést terrorizmus ügyben, s nevezzenek meg szakértőket, akik készek a bizottsággal dolgozni. Eleddig a Bizottság több mint 160 országjelentést kapott, továbbá megkapta néhány szervezet (Európai Unió, EBESZ) beszámolóját is. A jelentést nem küldő országokat újra felkérték, hogy terjesszék be beszámolójukat országuk tevékenységéről. A dokumentumok alapján a Bizottság nem kívánta egyik államot sem akként minősíteni, hogy száz százalékosan eleget tettek a 1373-as határozatnak. Mindegyik esetben további lépések megtételét tartotta kívánatosnak. Greenstock nagykövet jelentése szerint: *„Legnagyobb sikerünk eleddig az, hogy sikerült az 1373-as határozattal kapcsolatban egy nagyon széles nemzetközi figyelmet keltetni. Mára nemzetközi és regionális, illetve szubregionális intézmények és szervezetek széles köre értelmezi úgy, hogy a terrorizmus ellen egy világméretű összefogás van kialakulóban, amelyhez nagyon is tanácsos kapcsolódni. Ugyancsak hozzá tudunk járulni ahhoz a felismeréshez, hogy a terrorizmus és a nemzetközi bűnözés egyéb formái között szoros kapcsolat áll fenn. A Terrorizmus Elleni Bizottság nem jogkikényszerítő intézmény, s nem foglalkozik specifikusan esetekkel. Ennélfogva a jeletésben sem szerepelnek operatív eredmények. Ugyanakkor nagyon sokat tettünk a kapacitások kiépítésében. Tény, hogy a tagállamok túlnyomó többsége együtt dolgozik velünk, s hogy valamennyi állam felismerte, hogy tenniük kell valamit az 1373-as határozat gyakorlati átültetése érdekében. Ez pedig hatalmas változás ahhoz képest, amely a Bizottság megalakulásának időpontjában volt.”*

Összegezve az eddig elmondottakat, láthatjuk, hogy a nemzetközi terrorizmus elleni fellépés rendkívül bonyolult

feladat. A definíciós nehézségek végeredményben a tagállamok különféle, s egymástól helyenként gyökeresen eltérő érdekeit tükrözik. Az eltérő érdekek és percepciók kombinálódnak az ENSZ működési sajátosságaival, s ezek után talán már nem is nagyon meglepő, hogy a CTC elnöke mégiscsak adott definíciót a terrorizmusról: „*Terrorizmus az, amit a tagállamok annak tartanak.*” Ehhez legfeljebb még annyit lehet hozzáfűzni, hogy az ilyen definícióval nem lehet túl sokra menni.

El tudjuk-e helyezni?

A terrorizmusról szóló viták másik nagy területét az értelmezési viták uralják. Olyan kérdések elemzése, mint például az, hogy hol a terrorizmus helye? Tekinthető a terrorizmus új változata a különböző kultúrák (elsősorban a Nyugat és az iszlám fundamentalizmus) közötti harc első jelének? Milyen mértékű a világ különböző kultúrkörei közötti erőviszonyok elmozdulása a 20. század végén? Ezek az elmozdulások elégségesek-e annak kimondására, hogy a 21. század elejére a „*civilizációk*” összecsapásának küszöbére értünk?

A terrorizmus veszélye régóta ismert probléma. A szakirodalom akkurátusan kategorizálja az állam, a nemzetközi rend, a vallás, a nemzet és sok egyéb más ellen fellépő akciók hosszú sorát. Ugyanúgy az áldozatok is megtalálhatók a történelemkönyvek lapjain Ferenc Ferdinándtól Lev Trockijon és Aldo Moron át a müncheni olimpián részt vett izraeli sportolókig. Tudjuk, hogy melyik terrorista csoport milyen követelésekkel lépett fel, s ezekből mit értek el. Azonosítani lehetett a terror eszközhöz nyúló személyek/csoportok vallási, ideológiai, nemzeti, vagy territoriális igényeit, amelyekben annyi mindenképp közös volt, hogy a meglévő kereteket kívánták radikálisan átalakítani. Tudjuk, hogy a modern nemzetközi terrorizmus viszonylag rövid múltra tekinthet vissza. Néhány szakértő az első modern terrorakciónak a Róma-Tel Aviv közötti Boeing 707-es légijárat eltérítését tekinti 1968-ban, amelyet a Népi Front Palesztina Felszabadításáért nevű szervezet három tagja követett el. A gépet az algériai Dar-al-Bayda repülőterére

kényszerítették, ahol hosszas tárgyalások után mind az utasokat, mind a személyzetet elengedték. Más szakértők azt mondják, hogy az igazi terrorizmus kezdetét az ugyancsak 1968-as dátumú gépeltérítés jelentette Kubából az Egyesült Államokba.

Tavaly szeptember 11-e óta viszont gyökeresen át kell formálni a terrorizmus világáról alkotott percepciókat.¹² A terrorizmus eme legújabb típusa ugyanis a korábbiaktól merőben eltérően nem fogalmazott meg sem területi, sem ideológiai vagy politikai követeléseket. Ugyanakkor üzenete világos volt: annak a világrendszernek a szétrombolását hirdette meg, amelynek a hidegháború után egyedüli vezető erejeként megmaradt USA a legfontosabb pillére. Ezek a követelések a bipoláris rendszer szétesése után formálódó világtársadalom globális terében találhatók. Azaz nem kívül vannak, hanem belül. Az erőszak és a terror nem a másik oldalt jeleníti meg, hanem a meglévő rendszer része. (Jean-Maire Guéhenno) A terrorizmus új formájának tehát az egyik jellemzője a globalizáció mechanizmusa által biztosított rendszeren belülré kerülés.

A terrorizmus a globalizáció részévé vált. Az érintkezési pontok felettébb számosak.

- a terrorszervezetek nemzetköziesedése, széles nemzetközi hálózat.
- a terrorszervezetek sikerrel törtek be abba a vákuumba, amelyet a visszaszoruló állam már nem képes, illetve nem akar lefedni. Ily módon a terrorizmussal kapcsolatban álló tevékenységek széles társadalmi rétegeket, illetve területeket érinthetnek. (drogbárók Latin-Amerikában, a maffia működése Dél-Olaszországban).
- Az állam visszaszorulásával redukálódott a legitim erőszak terrénuma. A terrorizmus az erőszak monopóliumát, vagy annak egy részét kívánja magához ragadni. Több szakértő hívja fel a figyelmet a „biztonság államtalánodása” jelenségre. Eszerint, ha egy meghatározott, ellenséges territoriális uralommal állnánk szemben, úgy a kihívás konkrét

¹² MATHEWS, J.T.: *September 11, One Year Later: a World of Change*. Policy Brief. Spec. ed. Carnegie Endowment. 2002. Nr. 18.

lenne, s ennek következtében a nemzetközi jogi és geopolitikai kategóriák alkalmasak lennének arra, hogy a konfliktus megoldásának egyértelmű kereteket adjunk. Egy ettől eltérő megközelítés viszont azt hangsúlyozza, hogy a terroristáknak támogatást nyújtó afganisztáni tálib rezsim ellen folytatott háború éppen annak a bizonyítéka, hogy a terroristaellenes háború nemzetközi jogilag is egyértelműen értelmezhető államok közötti konfliktusként.

- a globalizáció által negatíván érintett társadalmi csoportok a globalizáció folyamatát általában azonosítják a Nyugattal, s a negatív következményekért a Nyugatot okolják.

- A terrorizmus elleni háborút poszt-nacionális konfliktusnak tekintő felfogás jogosan ír a háború jellegének gyökeres megváltozásáról, amely messze túlmutat a hagyományos katonai szférán, s magában foglalja a gazdasági, a pénzügyi, a banki, az egészségvédelmi, stb. területeket is.

A szeptember 11-i terrortámadás üzenetének értelmezése több tekintetben aktualizálta Samuel Huntington téziseit. S. Huntington a hidegháború befejeződése utáni nemzetközi rendszerről folyó viták egyik leggyakrabban hivatkozott szerzője. A hivatkozások túlnyomó többsége a *Foreign Affairs* című folyóirat 1993-as „*Clashes of civilizations?*” cikkét idézi, s jóval kevesebb figyelem jut a bő 4 évvel később megjelent munkájának érveire (*The clash of civilizations and the remaking of the world order*. 1998). Fontos megjegyezni, hogy Huntington ezt a kötetet közel 5 évvel a szeptember 11-i terrortámadás előtt írta. Huntington érvelését a publicisztika túlnyomó többsége, szó szerint véve a cikk címében feltett kérdést, civilizációk közötti közvetlen vitának (azaz látens konfliktus-előrevetítésnek) vette. Ez a kérdésfeltevés már önmagában is sértette a multikulturalizmus tételére támaszkodó, s a nemzetközi sajtó meghatározó vonulatát adó irányzatokat. Holott Huntington egyfelől csak egy új paradigmát (civilizációs viták) kívánt felvázolni a világpolitikai események értelmezéséhez, másfelől pedig fel kívánta hívni a figyelmet a kihívások új irányaira és típusaira. Ez utóbbival azóta szakértők hada foglalkozik. Mivel a bírálók egy másik része Huntington elképzeléseit egyszerűen a

háború előtti geopolitikai iskolákhoz való visszatérésként értelmezték (GUZZINI, Stefano: *Realism in international Relations and International political economy*, London 1998.) célszerűnek tűnik a szeptember 11-én történtek fényében még egyszer áttekinteni Huntington néhány tételét, különösen azon pontokon, ahol a szerző arra int: a Nyugat életben maradásának feltétele, hogy a nyugatiak el kell fogadják, civilizációjuk egyedi, de nem egyetemes, s ezért össze kell fogniuk annak megújítása és megőrzése érdekében.

Nem lényegtelen itt rámutatni arra, hogy Huntington az amerikaiakat nem tekinti automatikusan a Nyugat, azaz jobbára a Nyugat-Európával azonosított térség részének. Részint azért, mert maguk az amerikaiak, történelmük túlnyomó részében épp az európaiakkal szemben definiálták saját társadalmukat (19. század), részint pedig amiatt, hogy a 20. századtól az amerikaiak a nyugati világ vezetőjeként lépnek fel. Ez persze többek közt azt is jelenti, hogy az euroatlanti politikai vitáknak, s az amerikai unilateralizmusnak többszörös indoka is lehet.

Milyen emlékeket hagyott a nyugati civilizáció a nem nyugati kultúrákban? Ha hajlandók vagyunk nem-európai és nem-amerikai kézikönyveket is olvasni, akkor meggyőződhetünk arról, hogy ténylegesen ez a hatás egyáltalán nem olyan pozitív mint gondolnánk. A 15. századtól megkezdődött a Nyugat tartós és ellenállhatatlan hatásgyakorlása a világ többi civilizációjára, s a 20. század elejére közvetlen befolyása a Föld 85%-ra terjedt ki. Eközben az európaiak egyszerűen megsemmisítették az andokbeli és a közép-amerikai kultúrákat, az indiai és az iszlám civilizációt igába hajtották, s azt mondhatjuk, hogy csak három civilizáció (az orosz, a japán és az etióp) tudott ellenállni. Vagyis négy évszázadon át a folyamatok arról szóltak, hogy a nyugati civilizáció leigázta a vele kapcsolatba került más kultúrákat. Az okok nagyon sokrétűek, s máig viták kísérik őket. Huntington szerint a Nyugat sikereinek javarészét nem felsőbbrendűségének (a gyarmatosítók kedvelt tétele!), hanem egyszerűbben a szervezett erőszak alkalmazásában való nagyobb jártasságának köszönhetette. Ezt mi Európában egyszerűen hajlamosak vagyunk elfelejteni. A nem nyugatiak azonban nem. Márcsak ezért is a

nagyon nagy önáltatások közé tartozik az a tézis, hogy azért, mert a szovjet kommunizmus összeomlott, a Nyugat örök időre elnyerte a világot, s hogy a nyugati liberalizmus elveit fogja mindenki magáévá tenni. Ellenkezőleg: a modernizációs kihívásokra adott válaszok - ezzel a francia F. Braudel foglalkozott részletesen - megerősíti a különféle kultúrákat, s összességében a Nyugat erejének relatív csökkenéséhez vezet. Huntington összegző tézisében van valami: „*A világ alapjaiban mindinkább modernné válik, s ennek arányában mind kevésbé lesz nyugati.*”

Az előrejelzések szerint a Nyugat több meghatározó területen (demográfia, erőforrások feletti rendelkezés, gazdasági teljesítmény) folyamatosan teret veszít. (Van der VEE) A Nyugat 2020 körül a világ területének egynegyedét fogja ellenőrizni, a világ népességének 10%-át mondhatja magáénak, a világ gazdasági termeléséből kb. 30%-kal részesedik (a csúcstöbb mint 70% volt) és a világ katonai személyi állományának kevesebb mint 10%-a fog szolgálni a hadseregeiben. Az ENSZ előrejelzései szerint (UNDP) növekednek az egyenlőtlenségek is: a 90-es évek elején a világ leggazdagabb 20%-a birtokolta az össze bevétel 85%-át (30 évvel korábban az arány még „csak” 70% volt), míg a legszegényebb 20%-nak mindössze 1,7% jutott (30 évvel korábban 2,3% volt). (László Ervin) Vagyis az Észak-Dél választóvonal a legmélyebbek egyike maradt a 21. század elejére is. De nem is önmagában a választóvonal a lényeges, hanem a fejlődő világ országainak azon képessége, hogy a fejlett országok technológiáját és a saját erőforrásaik feletti ellenőrzés jogát gyakorolják. Huntington úgy becsüli, hogy bár a Nyugat marad a legerősebb civilizáció, s megőrzi előnyét a kutatás, fejlesztés és a technikai innováció terén, az erőforrások fölötti ellenőrzése azonban meg fog oszlani a nem nyugati civilizációkkal. A fő kérdés pedig az lesz, hogy a nem nyugati civilizációk miként viszonyulnak a nyugati civilizációhoz, s hogy milyen percepciókat alakítanak ki róla.¹³

¹³ TARIQ Ali: *The clash of Fundamentalisms. Crusades, Jihads and Modernity.* Verso, London 2002. 342 p.

Eddigi ismereteink nem adnak okot túl sok optimizmusra. A 80-as és a 90-es években az iszlám általános irányvonala Nyugat-ellenessé vált. Az arrogáns, materialista, elnyomó, brutális és dekadens Nyugat-képet nem csupán a fundamentalista imámok ápolgatják, hanem sokan olyanok is, akiket a Nyugat természetes szövetségesnek tekint. Meggondolásra inthet mindenkit a tény, hogy a szeptember 11-i merénylet azonosított elkövetői között túlnyomórészt szaudiak voltak, nem pedig afgánok. A másik oldalon ugyancsak felerősödött a muzulmánellenes hangulat. Talán a legnagyobb hatású munka volt ebben a tekintetben a 80-as években nemzetközileg ismertté vált olasz publicistájának, Oriana Fallaci-nak a 2001 decemberében megjelent munkája (*The Anger and the Pride*), amelynek az olasz változatát rövid időn belül vagy 700 ezer példányban kapkodták szét. Az évek óta New Yorkban élő szerző nem is nagyon titkolja az iszlám világgal szembeni általános ellenszenvét, s a kötetben nemcsak a muzulmánok kisebbségéből és irigységéből táplálkozó fölénytudatát igyekszik lerombolni, hanem rámutat e társadalmak reménytelen elmaradottságára is. Könyve azonban mégis inkább a Nyugatnak szóló felhívás, hogy a liberális demokráciák védelme érdekében tegyenek hatékony lépéseket azokkal szemben, akik csak „visszaélni” képesek e vívmányokkal.

Lugosi Győző

Izrael mítoszai

Eric J. Hobsbawm, a neves angol, marxista történész egy nemrégiben közölt interjújában a „kommunizmus” szétesésével keletkezett, új nemzetállamok elitjének különös hajlamáról szól: „...*se szeri, se száma azoknak, akik történelmeket találnak ki* – vélekedik a XX. századi nacionalizmusok avatott szakértője –, *akik hazugságokat terjesztenek a múlttól, főként azért, mert a múlt tulajdonképpen nem érdekli őket. Igazából csak az a fontos számukra, hogy közönségük elégedett legyen.*”¹ Hobsbawm professzor „elrettetésül” Horvátország (s az új horvát állam megteremtője, a hivatása szerint történész, Franjo Tudjman) példáját említi.

A merőben funkcionális – részint a nemzeti önazonosság építését, részint a nemzetállam külső legitimációját szolgáló – történetimítoszeremtés azonban aligha csupán a hidegháború utáni korszak állami képződményeinek sajátja. Olyan általános vonásról van szó, amely, a „késői” – jelesül az államközi rendszer sajátos „konstellációjának” köszönhetően, vagyis nem szerves fejlődés eredményeként beteljesülő, XX. századi – nacionalizmusokra széleskörűen jellemző. Ezek egyik legkülönösebb „esete”, az alig néhány évtized leforgása alatt kimunkált *politikai program* szerint megalkotott palesztinai zsidó nemzetállam – *Izrael* – erre „látványos” példák sorát kínálja.

Előadásomnak nem (lehet) célja Izrael „mitikus történetének” in extenso bemutatása annál is kevésbé, hogy a mítoszeremtés és terjesztés valóban végigkíséri a zsidó állam fennállásának történetét. Shlomo Avineri szerint e mítoszok, azaz a nemzetközi *közvélemény* tudatos formálása, pontosabban *megnyerése* a térség katonai-politikai,

¹ Az interjú E.J.H. önéletrása megjelenésének apropóján készült: The Observer, 2002. szeptember 22. magyarul: Eszmélet 57. 2003 tavasz (megjelenés alatt)

társadalmi stb. folyamataival (mindenekelőtt az arab világ és Izrael konfliktusával) kapcsolatos, a zsidó állam szempontjait és érdekeit kifejező állítások és értelmezések számára, meghatározó szerepet töltek be a cionista mozgalom, később Izrael történetében a kezdetektől egészen napjainkig. „Az 1917-es Balfour-deklarációt, az ENSZ 1947-es határozatát [...], s a zsidó állam kialakulásának más mér-földköveit [...] a cionista mozgalom azon képességeire támaszkodva [harcolta ki] – írja a jeruzsálemi Héber Egyetem tanára –, hogy újra és újra mozgósítani tudta egy művelt és írástudó, a polémiaiban és a beszéd művészetében járatos, a nyilvános vitákat kedvelő nép értelmi és szellemi erőforrásait.... Herzl ismerte fel először e fegyverek erejét, s ő alakította őket a közvélemény-formálás eszközévé. A cionizmus és Izrael állam ma is nagymértékben támaszkodik erre az eszközre.”²

A modern zsidó államiság létrehozásának politikai programja eleve egy tudatosan teremtett mítoszon, azon a Herzl Tivadar által megfogalmazott, nyilvánvalóan *téves* (hamis) előfeltevésen alapult, miszerint a „föld nélküli népnek” (a szétszóratásban élő zsidóságnak) a „nép nélküli földön” – Palesztinában – kell létrehoznia „nemzeti otthonát”. A „nép nélküli föld” kifejezés Herzl s legközvetlenebb harcostársa, Nordau Miksa elgondolásában, persze, eredetileg *bármilyen*, letelepedésre alkalmas területre vonatkozott: a cionizmus ún. *territoriális* irányzatának hívei kezdetben, ha csupán átmenetileg is, készek mutatkoztak a zsidó „*koncentráció*” Palesztinán kívüli létrehozásának elfogadására is. A mozgalom tömegbázisát adó oroszországi (ukrajnai, besszarábiai) cionisták, az ún. második *alija* ellenállása miatt azután – ami az VI. Cionista Kongresszuson (1903) manifesztálódott – az „*átmeneti megoldás*” körüli vita súlyos válságot okozott a mozgalomban, majd Herzl halálával (1904) végleg lekerült a napirendről. *Anélkül* azonban, hogy az „*egy föld nélküli nép átírányítása egy nép*

² AVINERI, Shlomo: *A modern cionizmus kialakulása*, Századvég Kiadó, Budapest., 1994. 110.

nélküli földre” herzli jelszava módosult volna.³ Ilyenformán a palesztinai *cionista* – a „zsidó munkát” előtérbe állító s a helyi fellahok foglalkoztatását tiltó, *szegregatív* (tehát nem a hagyományos európai gyarmatosítás gyakorlatát követő) – kolonizáció kezdettől fogva úgy tekintett Palesztinára, mint olyan területre, amely – követve a „*kor-szellemet*”: az európai, pontosabban kelet-közép-európai nemzeti mintát – etnikailag homogén „*nemzeti otthonná*” változtatható/változtatható. Ez a rivális, ugyancsak *in statu nascendi* palesztinai arab nemzetté válás teljes – elvi és gyakorlati – tagadását jelentette. Válaszul a helyi arab uralkodó elit is eleve „*nemlétezőknek*” tekintette a formálódó *Jisuvot*, s a zsidó betelepítést olyan illegális cselekménynek fogta fel, amely a brit gyarmati (mandátumos) jelenlét felszámolásával együtt megszüntethető. A másik fél nemzeti mivoltának kölcsönös tagadása azután a maga nemében példa nélküli nemzeti örendelkezési konfliktus kialakulásához vezetett, ami – különösen Izrael állam megalakulása és a palesztin(ai arab) állam létrehozásának megghiúsulása után – a közép- és közel-keleti térség egészére kiterjedő, permanens válság *kemény magjává* vált.

A két mítosz, amellyel előadásomban foglalkozni kívánok, sajátos keretbe foglalja Izrael immár több mint fél évszázados történelmét.

„*Dávid és Góliát*”⁴

„*Hétszáz ezer zsidó méri össze erejét huszonhét millió arabbal – egy a negyven ellenében*” – jelentette ki a Knesszetben, 1948. június 16-án a frissen megalakult zsidó állam első miniszterelnöke, David

³ V.ö.: KARÁDY Viktor: *Zsidóság Európában a modern korban. Társadalomtörténeti vázlat*, Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. 301-305.

⁴ E kérdés áttekintéséhez döntően Dominique VIDAL (Joseph ALGAZY-val közösen írt) könyvére támaszkodom: *Le péché originel d’Israel. L’expulsion des Palestiniens revisitée par les „nouveaux historiens” israéliens*, Les Éditions de l’Atelier/Les Éditions Ouvrières, Párizs 1998.

Ben Gurion.⁵ Néhány hónappal később Izrael államelnöke, az 1917-es Balfour-nyilatkozatot kieszközlő Chaim Weizmann pedig így írt elnöktársának, az amerikai Harry Trumannak: „*Ellenségeink erőfeszítései, hogy a nyers erő segítségével vereséget mérjenek ránk, kudarcot vallottak, annak ellenére, hogy hússzor annyian voltak, mint mi.*”⁶

A „*Dávid és Góliát*” mítosza: az az állítás, hogy a zsidó állammal ellenséges arab világ túlnyomó katonai fölényben volt az 1947-49-es első arab-izraeli háborús konfliktus során, az intenzív *citoyen*-tudatosságon nyugvó izraeli zsidó nemzeti identitás egyik meghatározó mozzanatává vált. Egyszersmind a zsidó állam által a nemzetközi közvélemény számára mutatott Izrael-kép egyik olyan kulcselemévé is, amely az izraeli vezetésnek háborúi során – az 1950-es évektől napjainkig – nem egyszer szolgált paravánként a nemzetközi jogba ütköző cselekményei elkövetéséhez és „*igazolásához*”.

Az arab túlerő téziséhez szorosan kapcsolódott/kapcsolódik egy másik, szintén mélyen meggyökeresedett izraeli mítosz is. Ez az első háborúban Izrael által bekebelezett – az 1947. novemberi, 181. sz. ENSZ közgyűlési határozat szerint a létrehozandó palesztinai arab államnak ítélt – területek arab lakosságának távozásával, azaz a *palesztin menekültkérdés* kialakulásával kapcsolatos. Ha a *Cahal* az 1948-49-es harcokban „*isteni csoda*” segítségével kerekedhetett fölül „*elsőprő fölényben*” lévő arab ellenfelein, a palesztinai arabok „*nyilván*” nem a zsidó haderő csapásai elől menekültek el otthonaikból: távozásuk szintén enigmatikus – illetve az egyetlen kézenfekvő, „*racionális*” magyarázat rá az, hogy saját, helyi vezetőik felhívásának engedelmeskedtek... Ahogy David Ben Gurion 1961-ben, több mint egy évtizeddel az események után, az izraeli parlamentben fogalmazott: „*Az izraeli arabok távozása [...] közvetlenül az ENSZ felosztási határozatának meghozatala után elkezdődött. [...] És nyil-*

⁵ Idézi FLAPAN, Simha: *The Birth of Israel. Myths and Realities*, Croom Helm, London 1987. 189.

⁶ Uo.

vánvaló dokumentumaink vannak arra vonatkozóan, hogy [a palesztinok] arab vezetőik, élükön a mufti utasításait követve hagyták el Palesztinát, abból a feltételezésből kiindulva, hogy az arab hadseregek inváziója [...] szétzúzza majd a zsidó államot, s a zsidókat a tengerbe szorítja.”⁷

Eszerint tehát az arab-palesztin menekültek – akik az izraeli álláspont szerint kb. félmilliónyan voltak, míg arab oldalról létszámukat 700-900 ezerre tartják – 1947-49-ben önszántukból távoztak otthonukból... Következésképp sorsukért Izrael nem visel felelősséget. A „néhány” letagadhatatlan atrocitás (mint a hírhedt Deir-Jászín-i vérengzés 1948 áprilisában) csupán „elszigetelt” eset volt; ezekért „legfeljebb” a szélsőséges, revizionista-cionista jobboldal erőit (az Irgunt vagy a Stern-csoportot), nem pedig magát a Zsidó Ügynökséget (1948. május 14. előtt) vagy az izraeli kormányt (május 14. után) terheli felelősség.⁸ David Ben Gurion kormánya ezen álláspont alapján utasította el az ENSZ Közgyűlés 1948. decemberi, 194. számú határozatának végrehajtását, amely (többek között) kimondta: azoknak a menekülteknek, akik vissza szeretnének térni otthonukba, hogy békében éljenek szomszédaikkal, meg kell engedni, hogy ezt a lehető leghamarabb megtehessek, azok számára pedig, akik nem kívánnak hazatérni, kártérítést kell fizetni megsemmisült javaikért.⁹

Az izraeli felelősség tagadása a palesztin menekültprobléma kialakulásában – s emiatt Tel Aviv következetes elzárkózása a rendezésében való bármiféle közreműködéstől – e kérdéskört az izraeli-

⁷ Idézi MORRIS, Benny: *1948 and After. Israel and the Palestinians*, Clarendon Press, Oxford, 1990. 30.

⁸ Az Irgun vezetése mindenesetre határozottan tagadta, hogy a 254 civil áldozatot követelő Deir Jászín-i rajtaütést harcosai a Hagana, azaz Ben Gurionék tudta és beleegyezése nélkül hajtották volna végre. V.ö.: HALEVI, Ilan: *Israël, de la terreur au massacre d'État*, Papyrus, Párizs 1993. 93.

⁹ A közgyűlési határozat (11. pontjának) szövegét lásd: BARON, Xavier: *Proche-Orient, du refus à la paix. Les documents de référence*, Hachette, Paris 1994. 115-116.

palesztin kiegyezés legnehezebben „kezelhető” problémáinak egyikévé tette. Az izraeli álláspont érdemben csupán az *osloói békefolyamat* legvégén, annak zsákutcába jutása – a 2000. júliusi Camp David-i csúcstalálkozó fiaskója és a második intifáda kitörése – után, 2001. elején módosult. A tábai tárgyalásokon a munkapárti baloldal „*galambjai*” – Slomo Ben-Ami, Josszi Bejlin és Josszi Szárid – a menekültügyről előterjesztett palesztin álláspontra adott nem hivatalos válaszukban – egy ún. *non-paper*ben – közvetve elismerték a zsidó állam felelősségét a probléma kialakulásában és rendezésében.¹⁰

A tárgyalásokról készült emlékeztető, az ún. *Moratinos-dokumentum* ezt így fogalmazta meg: „*A felek kiindulópont gyanánt javasolták, hogy egyetértésre kellene jutniuk abban, hogy a menekültek problémája igazságos rendezésének, az ENSZ BT 242. sz. határozatával összhangban, az ENSZ Közgyűlés 194. sz. határozatának végrehajtásához kellene elvezetnie.*”¹¹

A *non-paper* szövegezése egyébként pontosan érzékelteti, meddig jutott el az izraeli mérsékelt baloldal (a munkapárti többség, a Békét most! mozgalom, a Merc stb.) a palesztinokkal megköthető történelmi kompromisszum e döntő jelentőségű kérdésében. Ezért érdemes a dokumentum bevezető szakaszát kissé hosszasan idéznünk: „*[...] 2. Izrael állam ünnepélyesen sajnálatát fejezi ki a palesztin menekültek tragédiája, szenvedései és veszteségei miatt, s tevékeny partner kíván lenni ennek az immár ötvenhárom éve nyitott, rettenetes fejezetnek a lezárásában, s hozzá kíván járulni a palesztin menekültek problémájának igazságos és átfogó megoldásához.*”

¹⁰ A non-paper francia fordításban a *Le Monde diplomatique* 2001 szeptemberi száma adta közre; az eredeti angol változat a lap internetes oldalán olvasható: www.monde-diplomatique.fr.

¹¹ Miguel Moratinos nagykövet, az Európai Unió különleges közel-keleti megbízottja a 2001. január 21-27. között lezajlott tábai tárgyalásokról, egy évvel a találkozó után – a felek előzetes jóváhagyásával – emlékeztetőt állított össze, amelyet 2002. február 14-én Akiva Eldar tett közzé a *Ha'Árec* c. izraeli napilapban. A *Moratinos-dokumentum* felkerült több izraeli és palesztin békeszervezet internetes oldalára.

3. Minden félnek, amely közvetlenül vagy közvetve felelős a palesztin menekülthelyzet kialakulásában, és mindazoknak, akik számára fontos a térség igazságos és tartós békéje, vállalniuk kell a felelősséget azért, hogy hozzájáruljanak az 1948-as palesztin menekültek problémájának megoldásához.

4. A megszülető Izrael Állam, annak ellenére, hogy elfogadta az ENSZ Közgyűlés 1947. novemberi, 181. számú határozatát, az 1948-1949-es háborúba és vérontásba sodródott, amely áldozatokat követelt, s mindkét oldalon szenvedést okozott, beleértve a civil palesztin lakosság távozását és javainak kisajátítását, amely ezáltal menekültté vált. E menekültek évtizedek óta méltóságtól, állampolgárságtól és tulajdontól megfosztva élnek.

5. Következésképp, a menekültek problémájára irányuló megoldásnak ki kell fejeznie a menekültek igényeit és törekvéseit, figyelembe véve az 1948-1949-es háború óta eltelt időszak realitásait. Ilyenformán a visszatérésre vonatkozó igényt úgy kell valóra váltani, hogy az összeegyeztethető legyen Izrael Államnak, a zsidó nép hazájának létezésével csakúgy, mint a Palesztinai Államnak, a palesztin nép hazájának megteremtésével.”¹²

A dokumentum ezután részletes javaslatokat tartalmaz a menekültkérdés rendezésének konkrétumaira vonatkozóan, amelyekre itt nem térek ki – már csak azért sem, mert e javaslatokat, mint köztudott – a tábai tárgyalásokon elért izraeli-palesztin közeledés valamennyi elemével együtt – Ehud Barak miniszterelnök, nem várva meg a számára és pártja számára vereséget hozó 2001. februári választások kimenetelét, a tárgyalások lezárulásával érvénytelennek nyilvánította...

De kanyarodjunk vissza az 1947-49-es háborúval kapcsolatos „ikermítosz” kérdésére. Ezek elosztatása – azaz a valóságos történeti tények feltárása s (legalább) az izraeli közvélemény önreflexióra képes (és erre hajlandó) részével való szembesítése – nélkül ugyanis az

¹² Le Monde diplomatique, 2001. szeptember 15.

oszlói békefolyamatra s különösen a 2000-2001-es, Camp David-i tábai „majdnem-fordulatra” aligha kerülhetett volna sor.

Az izraeli történelem e döntő, korai szakaszának „mítosztalanítását” elsősorban az izraeli és a brit (valamint amerikai és francia) állami, párt- és magánarchívumok forrásainak (részleges) hozzáférhetővé válása tette lehetővé. A feladat elvégzésére egy új – a zsidó állam fennállásának negyvenedik évfordulója körül föltűnt –, „revizionistának” is nevezett történészi „iskola” vállalkozott.

Az izraeli *establishment* történetfelfogásának néhány – évtizedeken át megkérdőjelezhetetlen tartott – axiómájáról elsőként Simha Flapan rántotta le a leplet *Izrael születése. Mítosz és valóság* c. munkájában¹³, amelyben a baloldali cionista szerző nyíltan megírja: könyvét nem kizárólag a szakmának szánta; célja a hivatalos izraeli propaganda szétzúzása volt, amely oly hosszú ideje akadályozza a békepárti erők megerősödését.

Az Izrael megalakulása körüli kérdőjelek kutatásban az áttörést mindazonáltal Benny Morrisnak, a „*new historians*”¹⁴ vezéralakjának *A palesztin menekültkérdés eredete, 1947-1949.* c. műve jelentette¹⁵, amit azután Ilan Pappé és Avi Shlaïm több jelentős, új levéltári kutatásokon alapuló könyve követett.¹⁶ E keretek között természetesen

¹³ *The Birth of Israel. Myth and Realities*, Croom Helm, London 1987.

¹⁴ A kifejezést először éppen Benny Morris használta Avi Shlaim és Ilan Pappé műveivel kapcsolatban az New Yorkban kiadott zsidó folyóirat, a Tikkun 36., 1988. november-decemberi számában: *The New Historiography: Israel Confronts Its Past*. Idézi: VIDAL, Dominique – ALGAZY, Joseph: id.m. 192.

¹⁵ *The Birth of the Palestinian Refugee Problem, 1947-1949*, Cambridge University Press, Cambridge 1987.

¹⁶ SHLAÏM, Avi: *Collusion Across the Jordan. King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine* c. munkája (Clarendon Press, Oxford, 1988) a transzjordániai rezsim és a zsidó állam közti titkos vagy hallgatólagos összejárás tényeit tárja fel; PAPPÉ, Ilan: *Britain and the Arab-Israeli Conflict, 1948-1951* c. (MacMillan/St.Anthony's, London 1988.) s még inkább *The Making of the Arab-Israeli Conflict 1947-1951* c. műve (I. B. Tauris, London-New York 1992.) az arab-izraeli konfliktus kezdeteit, benne a brit politika szerepét és a menekültkérdés kelet-

nincs mód sem a zsidó-arab katonai erőviszonyok kérdésében, sem a menekültkérdés genezisében újonnan feltárt tények mégoly kivonatos bemutatására sem. Meg kell elégednünk az „új történészek” műveiben felvázolt következtetések rövid áttekintésével.

1. Ami a zsidók és az arabok közötti erőviszonyokat illeti, a háború első szakaszában, 1947 decemberétől 1948. május 15-ig, a zsidók „[...] majdnem minden fontos csatában többen voltak, s fegyverzetük és felkészültségük is jobb volt, mint ellenfeleiké - írja Benny Morris. [...] Amikor a Hagana áprilisi és május eleji offenzívája során eljött a megméretés ideje, a palesztin irreguláris erők [...] felbomlottak és elmenekültek, fontos terepszakaszok - a jeruzsálemi folyosó, Tibériás, Haifa, Száfed, Kelet-Galilea - gyors ütemben, egyik a másik után, mint a dominó, estek el. Ha ehhez hozzátesszük a Jisuvnak a motiváltság terén meglévő fölényét is - alig három év telt el a holokauszt óta, s a Hagana csapatai tudták, hogy a túlélésért harcolnak -, bárki számára belátható, hogy a palesztinoknak semmi esélyük sem volt.”¹⁷

A háború második szakaszában, amely 1948. május 15-től (Izrael függetlenségének kikiáltásától) június 11-ig (az első tűzszünetig) tartott, *eleinte* a négy arcvonalon támadó arab (egyiptomi, jordániai, iraki, szíriai és libanoni) haderő létszámban s főként a hadfelszerelés terén kétségtelenül fölényben volt, ezt azonban a hadműveletek összehangolásának teljes hiánya miatt az arabok nem tudták kellően kiaknázni.¹⁸ Benny Morris szerint – a „régí” historiográfia vélekedésével

kezését helyezi új megvilágításba. Legújabbban Benny Morris, illetve Avi Shlaïm feldolgozta az arab-zsidó konfliktusnak a politikai cionizmus kezdetétől (Benny Morris), illetve az I. világháborútól (Avi Shlaïm) egészen napjainkig terjedő történetét is: MORRIS, Benny: *Righteous Victims. A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-2001*, Vintage Books, New York 2001. SHLAÏM, Avi: *The Iron Wall. Israel and the Arab World*, Allen Lane, The Penguin Press, London-New York 2000.

¹⁷ MORRIS, Benny: *1948 and After, Israel and the Palestinians*, Clarendon Press, Oxford 1990. 14.

¹⁸ Az Arab Liga által kidolgozott ún. közös stratégiai terv szakmai alkalmatlanságáról lásd Avi Shlaïm fejtegetését: *Collusion Across the Jordan*, id.m. 198.

szemben -, az izraeliek már május végén létszámfölényre tettek szert: 65 ezer katonát tudtak kiállítani az összesen 40 ezer főnyi arab erők ellenében. A május harmadik hetétől - Nyugat- s még inkább Kelet-Európából - megindult hadiszállítások pedig (a csehszlovákiai Zatec légibázis és Izrael között létesített légi hídon, május 20. és augusztus 11. között, nagy mennyiségű fegyver - gépkarabély, ágyú és lőszer, több Messerschmitt és Spitfire repülőgép stb. - érkezett a Cahal részére) végleg az izraeli erők javára fordították meg az erőviszonyokat.

Az nagyarányú izraeli háborús győzelemben döntő szerep jutott az izraeli vezetés és a Hasemita dinasztia közötti „különleges kapcsolatoknak” is. Magyarán annak, hogy az egyetlen valóban ütőképes – a britek által kiképzett és felszerelt – arab hadsereg, a transzjordániai Arab Légió csupán korlátozottan vett részt a harcokban.

Avi Shlaïm az izraeli-transzjordániai „kollúzió” kapcsán egyenesen úgy fogalmaz, hogy „[...] 1947 végén két – és nem egyetlen – felosztásra került sor: az egyikre, amely New Yorkban, 1947. november 29-én született meg, s a palesztinai brit mandátumot két független állam létrehozásával kívánta felváltani, a nemzetközi közösség ütötte rá hivatalos pecsétjét. A másik [felosztás] titokban Naharajimban fogant a cionisták és a Hasemiták közti szövetség gyümölcseként, s egyetlen állam megteremtéséről, valamint Palesztina fennmaradó részének Transzjordánia általi bekebelezéséről szólt.”¹⁹ A naharajimi egyezmény, amelyre a szöveg utal, Abdallah transzjordániai király és a Jisuvot képviselő Golda Meyerson (Meir) között kötött meg 1947. november 12-én. A szövetséges arab államok előtt, természetesen, gondosan eltitkolt, szóbeli paktumban Abdallah megígérte: ha háború tör ki, az Arab Légió nem intéz támadást az ENSZ-felosztásban a zsidó állam számára kijelölt területek ellen. Bár később az események némileg túlléptek a megállapodáson – Abdallahnak legalább részben teljesítenie kellett az Arab Ligán belül vállalt kötelezettségeit, s emiatt a két vezető újabb naharajimi találkozója, 1948. május 10-én ku-

¹⁹ Uo. 121.

darcba fulladt²⁰ –, a háború során *hallgatólagos egyezség* jött létre a felek között: mindkét állam igyekezett elkerülni fegyveres erőik jelentősebb konfrontációját.²¹

2. Térjünk most rá a palesztin menekültek kérdésében feltárt „*új történelmi*” következtetésekre.

Benny Morris kutatásai alapján, a háború során kibővült (1949-es) izraeli határokon belüli 369 arab város és falu közül 228 településről a lakosok a zsidó haderő támadásai elől menekültek el, s közülük 41 esetben a lakókat *manu militari* üzték el otthonukból. 90 településről a lakosságot az atrocitások – a Deir Jászín-ihoz hasonló mészárlások – híre készítette távozásra, míg 45 esetben a menekülés oka, a szerző szerint, nem ismert. Morris mindössze 6 olyan települést talált, amelyet lakóik a helyi arab vezetők felhívására hagytak el.

Az arab lakosság exodususa – 1947 végétől 1949 nyaráig – öt egymást követő hullámban ment végbe. Az első szakaszban, az 1947 decembere és 1948 áprilisa közötti arab-zsidó polgárháború folyamán, 70 ezer lakos hagyta el otthonát – többségük a városok jómódú rétegéből került ki –, *részben* a palesztin-arab vezetők, jelesül a jeruzsálemi mufti, Hadzs Amin al-Husszeini biztatására. A menekülés tömegessé a második szakasz idején vált, amely a Hagana áprilisi eleji ellentámadásával (Nahsón-hadművelet), majd a belőle kifejlesztett általános izraeli offenzíva, a D[alet]-terv elfogadásával, illetve a Deir Jászín-i mészárlás keltette pánikkal vette kezdetét, s a június 11-i tűz-

²⁰ V.ö.: GILBERT, Martin: *Izrael története*, Pannonica Kiadó, é.n. 145. 171.

²¹ Ilan Pappé szerint, az egyetlen jelentős ügy, amellyel kapcsolatban nem jö(hete)t létre egyezség Tel Aviv és Amman között, a Jeruzsálem feletti ellenőrzés kérdése volt. Abdallah – a Hasemita örökség letéteményeseként – az iszlám harmadik szent városának őrzőjeként kívánt tetszelegni az arab-iszlám világ előtt (apját, Husszeint is Jeruzsálemben temették el), s a zsidók hajthatatlanságát is vallási megfontolások motiválták: „*Vajon a cionista mozgalom indíthatott volna-e függetlenségi háborút anélkül, hogy ne szerezze meg Ciont?*” – teszi fel a kérdést PAPPÉ: *La guerre de 1948 en Palestine. Aux origines du conflit israélo-arabe*, La Fabrique-éditions, Párizs 2000. 183.

szünetig tartott. Eddig az időpontig már mintegy 400 ezer arab lakos menekült el lakóhelyéről – ebben az időszakban az arab vezetés kifejezett tiltása ellenére.

Benny Morris a menekültkérdésről alkotott következtetéseihez – többek között – behatóan elemzi a Cahal hírszerző szolgálatának a palesztinai arabok emigrációjáról szóló, 1948. június 30-án kelt jelentését. Eszerint: „*az exodusok legalább 55%-át a mi katonai műveleteink okozták*”. A jelentés 15%-ra teszi az Irgun és a Lehi (Stern-csoport) akciói által kiváltott menekülések arányát, 22%-ra azokét, amelyek a „*félelemre*” vagy „*bizalmi krízisre*” vezethetők vissza, s a lakóhely-elhagyásoknak csupán 5%-át tulajdonítja az arab vezetés felhívásainak.²²

Benny Morris a palesztin menekültprobléma eredetének kérdésében – Joseph Algazyval folytatott beszélgetésében – ekként összegezte a „*régi*” izraeli és a palesztin történetírástól egyaránt különböző álláspontját: „*Az utóbbiak [a palesztinok] mindig is azt állították, hogy a cionizmus valamennyi palesztinai arab elűzésére törekedett, s hogy Izrael Állam 1948-ban, Walid Khalidi kifejezésével²³, átfogó elűzési terv alapján harcolt. Én viszont hangsúlyozni kívánom, hogy ami létezett, az nem valamiféle, a palesztinok elűzését célzó 'Master Plan' volt, hanem egyfajta erős akarat, hogy elérjék távozásukat, amely a háború folyamán egyre határozottabbá vált. Ha lett volna átfogó terv, ma nem lennének arabok Galileában, s nem élne jelentős arab kisebbség Izraelben. A háború folyamán többségi vélemény jött létre arról, hogy Izrael érdekében – mind biztonsági, mind politikai szempontból – a legelőnyösebb az lenne, ha minél kevesebb arab maradna az országban. Lehet, hogy Ben Gurion, stratégiai megfontolásból, elképzelhetőnek tartotta a lakosság kitelepítését, ezt azonban nem valósította meg. [...] Egyszóval, az [arabok] elűzését kaotikus módon*

²² Idézi VIDAL-ALGAZY: id.m. 71.

²³ MORRIS, B.- KHALIDI, W.: *Plan Dalet: Master Plan for the Conquest of Palestine* c. tanulmányára utal, *Journal of Palestine Studies*, 18/69. sz. 1988 ősz

hajtották végre. A cionista verzió, miszerint az arabok önként vagy [vezetők] biztatására mentek el, majdnem egészében hamis – egyes helyeken kicsit igaz ugyan, az esetek többségében azonban téves. Az arab verzió lényegében ugyancsak hamis: a zsidó erők nem valamilyen átfogó elűzési terv birtokában kezdték a háborút, s nem hajtottak végre semmiféle módszeres elűzési politikát. [...] Ami vitathatatlan, az az, hogy Izrael Állam szinte minden esetben megakadályozta a menekültek visszatérését városaikba és falvaikba. Márpedig mi, ha nem elűzési politika az olyan politika, amely nem engedi a menekültek hazatérését?”²⁴

Hasonló – bár némileg kategorikusabb – Ilan Pappé konklúziója: „[...] a D-tervet több szempontból is átfogó elűzési tervnek tekinthetjük. Ez a terv azonban nem a semmiből keletkezett. [...] A terv a zsidó katonák gondolkodásmódjának tükröződése a háború előtt, alatt és után is, amelyet Ezra Danin Ben Gurionhoz intézett szavai tökéletesen összefoglalnak: 'Az araboknak Izrael földjén egyetlen dolguk van: futva távozni.'

Másrészt kézenfekvő rámutatni az összefüggésre az elűzések és a zsidó állam demográfiai helyzete között is – úgy, ahogyan az UNSCOP felvázolta: két nemzetiségű állam 1,1 millió állampolgárral, akik 45%-a arab lett volna. [...] Csupán a nem-cionista zsidók egy szűk rétege volt híve a binacionális államnak, minden más politikai csoport úgy gondolta, hogy ez a megoldás a cionista álm kudarcát jelentené. Mindazonáltal a feltételezés, hogy a demográfiai helyzet idézte elő a döntést a palesztinai arabok elűzéséről, csupán hipotetikus jellegű.”²⁵

²⁴ VIDAL - ALGAZY: id.m. 192-193. Legújabb, összefoglaló munkájában Avi Slaïm hasonló következtetésre jut: „A D-terv nem politikai terv volt a palesztinai arabok elűzésére, hanem katonai terv, katonai és területi célokkal. Mégis azzal, hogy engedélyezte az arab városok elfoglalását és a falvak lerombolását, lehetővé tette és igazolta a civil arab lakosság erőszakos elűzését.” SHLAÏM (2000): id.m. 31.

²⁵ PAPPÉ (2000): id.m. 139-141. SHLAÏM (2000): id.m. 31.

„Ehud Barak nagylelkű ajánlata”

Az 2001. januári, tábai palesztin-izraeli találkozó kapcsán láthatuk a fél évszázados menekültkérdés genezise körüli *történeti* vita napjainkig érő, „*forró*” politikai aktualitását.

De Tába csupán a Bill Clinton által *kierőszakolt* 2000. júliusi Camp David-i izraeli-palesztin tárgyalások, illetve – mint később kiderült – az egy évtizedes oslói békefolyamat *végjátéka* volt. Olyan horderejű történelmi fordulat tehát az izraeli-palesztin konfliktusban, amelynek a nemzetközi közvélemény általi megítélését Tel Aviv ezúttal sem bírhatta a véletlenre. És az izraeli propaganda a nyugati – főként amerikai – média tevékeny közreműködésével megalkotta Izrael legújabb mítoszáat...

Foglaljuk össze e mítosz lényegét.²⁶

Az izraeli „*galambok*” és „*héják*” közös vélekedése szerint, Camp Davidben Ehud Barak minden korábbi izraeli tabut félredobott, s olyan nagyvonalú ajánlatot tett a palesztin vezetésnek, amelyet előtte egyetlen más izraeli politikus sem.

– Az izraeli miniszterelnök a palesztin állam számára felajánlotta Ciszjordánia területének 90 és a Gáza-övezet 100%-át, aminek fejében „*mindössze*” a Nyugati Part – immár 150 ezer zsidó telepésnek otthont adó – 10%-a Izraelhez csatolását kérte.

– Barak kész lett volna engedményre a zsidóság számára különösen érzékeny kérdés, Jeruzsálem hovatartozásának ügyében is: beleegyezett volna a város megosztásába, s abba, hogy annak egy része az eljövendő palesztin állam fővárosa legyen.

– Jasszer Arafat azonban visszautasította Barak nagylelkű ajánlatát, anélkül, hogy bármilyen konstruktív ellenjavaslatot tett volna.

²⁶ Akinek az itt következő tézisek túlzottan sarkosaknak, karikatúra-szerűeknek tűnnek, figyelmükbe ajánlom SERES László: *Háború az értelem ellen* c. cikkét a Népszabadság 2002. június 1-jei számában, amelyben az anarchistából ultraliberálissá átváltozott szerző az izraeli-amerikai mítoszt fenntartás nélkül magáévá teszi, sőt „*bátran*” túl is lihegi.

Ezzel elszalasztotta a vissza nem térő történelmi esélyt, s kimutatta foga fehérjét: bebizonyította, hogy valójában nem akar békét kötni Izraellel.

– A palesztin vezetés szándékosan szembefordult az Oslo-washingtoni békefolyamattal, s visszatért az Arafat és a PFSZ által valójában soha fel nem adott törekvéshez, hogy Izrael elpusztítása árán teremtsen meg a palesztin államot.

– A Palesztin Hatóság elnökének rosszindulatát az is bizonyítja, hogy 2000 szeptemberében kirobbantotta a második intifádát, amihez Ariel Saronnak, az izraeli ellenzék vezérének a jeruzsálemi Templomhegyen tett látogatása csupán ürügy volt: a palesztinok valójában hónapok óta készültek a fegyveres harc s még inkább az izraeli polgári lakosságra elleni terrorista merényletek újakezdésére.

– Végül: a 2001. januári tábai találkozón – Bill Clinton 2000. decemberi intenciói alapján – az izraeli kormány, ha lehet, még meszebb ment el az engedményekben, a palesztin delegáció azonban nem volt hajlandó aláírni a lényegében kész megállapodást, és/mert elfogadhatatlan követeléseket támasztott a menekültkérdésben (korlátlan visszatérési jogot követelt Izraelbe a több mint hárommillió palesztin menekült számára).

Eddig a mítosz, ezek után pedig lássuk, valójában mi is történt Camp Davidben (és Tábában).

Erről hitelt érdemlően csak kereken egy esztendővel később lehetett képet alkotni, amikor Robert Malley, Clinton elnök különleges közel-keleti tanácsadója, a Camp David-i amerikai *peace team* tagja, a *New York Review of Books*-ban – eredeti, részletes feljegyzései alapján – közzétette saját verzióját a tárgyalásokról. Az amerikai ex-tanácsadó egyébként azért ragadott tollat, mert méltánytalannak találta, hogy előbb a Clinton-, majd a Bush-adminisztráció egyoldalúan a palesztin félre hárította a felelősséget Camp David kudarcáért.

„[Hogy Camp Davidben] Barak valójában meddig is lett volna hajlandó elmenni, ezt nehéz lenne pontosan megmondani. Stratégiája azon a meggyőződésen alapult, hogy Izraelnek nem kell felfedni álláspontját

a játszma vége előtt- még az Egyesült Államok előtt sem. Ha az amerikai küldöttség bármely tagját Camp David előtt vagy alatt megkérdezték volna, mi is Barak tényleges pozíciója, nagyon nehéz lett volna válaszolnia. És ma is nehéz lenne... Barak hozzáállásának következtében, s ez meglehetősen észrevétlen maradt, izraeli ajánlatok stricto sensu soha nem léteztek. [...] A Camp Davidben előterjesztett javaslatokat soha nem írták le, csakis szóban hangzottak el. Általában mint amerikai, nem pedig izraeli koncepciók lettek előterjesztve. Miután Barak felvette, hogy tárgyaljanak Arafattal szemtől szembe, nem volt hajlandó érdemi találkozóra vele, mert attól tartott, hogy a palesztin vezető esetleg az izraeli engedmények föltüntetését kéri az emlékeztetőben. A javaslatokat nem dolgozták ki részletesen: a Camp Davidben elővezetett amerikai ötletek alig pár oldalt tettek ki. Barak és az amerikaiak követelték, hogy Arafat fogadja el ezeket 'tárgyalási alapnak', még mielőtt komolyabb megbeszéléseket kezdenének róluk.”²⁷

A Camp Davidben előterjesztett izraeli javaslatok tulajdonképpen az 1995. november 1-jén – Jichak Rabin meggyilkolása előtt három nappal –, egyéves intenzív titkos tárgyalások után véglegesített Josszi Bejlin-Abu Mázen-féle izraeli-palesztin rendezési terven, az ún. *stockholmi dokumentumon* alapultak. Az éveken át titkosan vagy legalábbis bizalmasan kezelt, majd 2000. június 21-én Josszi Bejlin igazságügyi miniszter által a Barak-kabinet számára bemutatott terv főbb elemei – a HaÁrec c. lap 2000. június 23-i száma szerint – a következők voltak:

²⁷ Hussein AGHA-Robert MALLEY: *Camp David: The Tragedy of Errors*, The New York Review of Books, 2001. augusztus 9. Érdekes megjegyezni, hogy Malley-ék cikkére Ehud Barak a lap hasábjain interjúban reagált, ahol a kérdező... Benny Morris volt. *Camp David and After: An Exchange* (1. An Interview with Ehud Barak, 2002 június 13. A Barak-interjú állításait, amelyek lényegében megismételték az izraeli exminiszterelnök két évvel korábbi érveit saját nagylelkűségéről és Arafat hajthatatlanságáról, Uri AVNER, a „Gush Shalom” baloldali békeszervezet veterán vezéralakja szedte ízekre: *A Villa in the Jungle*, <http://www.gushshalom.org/archives/barak.htm>

Izrael kivonul Ciszjordánia területének 90-95%-áról. „Kb. 130 zsidó telep izraeli szuverenitás alatt marad, 50 pedig a palesztin állam fennhatósága alá kerül. Az izraeli fegyveres erők [továbbra is] a palesztin szuverenitás alá tartozó Jordán völgyében állomásoznak. A palesztinok elismerik Nyugat-Jeruzsálemet Izrael fővárosának, Izrael pedig elismeri, hogy a hatnapos háború előtt 'Al-Kudsz'-nak nevezett övezetnek [az a része], amely az Izrael által 1967-ben annektált zónán túl található, a palesztin állam fővárosa lesz... A Templomhegy (Al Aksza) palesztin szuverenitás alá kerül...”²⁸

A stockholmi dokumentumot a palesztin vezetés – és személy szerint, Jasszer Arafat – eredeti változatában, minden valószínűség szerint, jóváhagyta. Camp David előtt és alatt azonban Ehud Barak a Bejlin-Abu Mázén-terv „*lerontott*” verziójával állt elő, amely a palesztinok számára – az összehangolt amerikai-izraeli nyomás ellenére – elfogadhatatlan volt.

A Camp David-ben előterjesztett izraeli ajánlat az alábbi fontosabb (rekonstruálható) pontokat tartalmazta:

1. Az Ehud Barak által elképzelt palesztin állam csupán korlátozott szuverenitással rendelkezne. Izrael annektálná Ciszjordánia területének 9,5%-át, s további 10%-nyi területet a Jordán mentén hosszú távra „*bérbe venne*”, ahol izraeli csapatok állomásoznának. A palesztin állam nemzetközi határait az izraeli haderő felügyelné.

2. Ciszjordánia maradék területét két összefüggő zsidó település-csoport három részre szabdalná, s egy hosszú folyosó közvetlen izraeli elérést biztosítana a Hebron melletti zsidó településhez, Kíryat Arbához is.

3. Jeruzsálem kérdésében az izraeli vezetés nyilvánvalóan visszalépett a stockholmi dokumentumhoz képest. Kelet-Jeruzsálem (vagy legalább az óváros muzulmán és keresztény kerületei), illetve a Haram-al-Sarif/Templomhegy feletti palesztin szuverenitás megadása

²⁸ Idézi REINHART, Tanya: *Détruire la Palestine, ou comment terminer la guerre de 1948*, La Fabrique-éditions, Párizs 2002. 18.

szóba sem került. Pontosabban: az izraeli Dan Meridor és a palesztin Jasszer Abed Rabbo vezette Camp David-i Jeruzsálem-albizottságban a palesztin fél hiába követelte a (legalább részleges) palesztin szuverenitás elfogadását, izraeli oldalról legfeljebb a municipális jogok megosztásáról voltak hajlandók tárgyalni, e jogok közül is kivonva azonban a biztonság, a várostervezés és fejlesztés ügyeit.

4. A menekültek visszatérésének ügyében a „*nagylelkű*” Ehud Barak különösen szűkmarkúnak bizonyult: az izraeli fél legfeljebb 10 ezer palesztin menekült visszatérését lett volna hajlandó elfogadni – azt is csupán humanitárius megfontolásból (családegyesítés címén), nem pedig a 194. sz. ENSZ közgyűlési határozat, azaz a visszatéréshez való jog elismerése alapján.²⁹ Az izraeli fél kategórikusan elutasította a menekültek akár csak szimbolikus izraeli kártérítésére vonatkozó palesztin indítványt, s a menekültek (három lehetséges helyszínen: a palesztin államban, jelenlegi lakóhelyükön, illetve a befogadásukra kész országokban történő) letelepítésének anyagi terheit a nemzetközi közösség vállára kívánta helyezni.

Camp David kudarcának igazi oka azonban mégsem a négy fő kérdésben (határok, biztonság, Jeruzsálem, menekültek) képviselt álláspontok közötti távolság volt. A palesztinok számára Ehud Barak legelfogadhatatlanabb követelése az volt, hogy a találkozó olyan „*végző megállapodással*” záruljon, amelyben a felek kimondják a konfliktus befejeződését. Ennek az izraeli igénynek az elfogadása egyenértékű lett volna azzal, hogy a palesztinok letérnek a közkeletű rendezés addigi nemzetközi jogi alapjáról, amelyet elsősorban az ENSZ 242. sz. BT- és 194. sz. közgyűlési határozata jelöl ki.

Tábában izraeli részről a legfontosabb előre-, pontosabban *visszalépés* éppen ebben a kérdésben következett (volna) be: az izraeli delegáció „*galambjai*”, élükön Josszi Bejlinnel – aki emiatt már köz-

²⁹ V.ö.: ENDERLIN, Charles: *Le rêve brisé. Histoire de l'échec du processus de paix au Proche-Orient, 1995-2002*, Fayard, Párizs 2002. 200-201.

vetlenül Camp David után is bírálta Ehud Barakot – visszavonták (volna) a konfliktus „lezárására” vonatkozó követelést, újra megerősítve a hatályos ENSZ-határozatok kölcsönös elfogadását. A másik nagy horderejű eredmény – mint korábban említettük – a menekültkérdésben született, annak ellenére, hogy a repatriálásban érintettek létszámáról a felek álláspontja a tárgyalások megszakadásáig meglehetősen távol maradt egymástól.

Majoros István

A francia nagyhatalmiság gazdasági háttere az első világháború előtti évtizedekben

Franciaország 1870-es sedani veresége és a német egység létrejötte korabeli értékelés szerint nem a hatalmi egyensúly megbomlását, hanem az egyensúly helyreállítását jelentette.¹ Franciaország azonban az ötvenes években megszerzett hegemon szerepét elvesztette, de megőrizte nagyhatalmiságát, abban az értelemben, hogy tagja maradt a nagyhatalmi klubnak. E pozíció fenntartása s az ország biztonsága aktív külpolitikát, ütöképes hadsereget s hatékony gazdaságot igényelt. Tanulmányunk az utóbbit vizsgálja meg abból a szempontból, hogy a gazdaság milyen lehetőségeket kínált a nagyhatalmi pozíció fenntartása, erősítése számára.

Ami a gazdaságot illeti, a tárgyalt periódus rosszul kezdődött, hiszen a francia-porosz háború nemcsak katonai, hanem gazdasági katasztrófa is volt az ország számára. A hetvenes évek elején a háborús vereség 11,4 milliárd frank többletkiadást eredményezett az országnak, amely a hadisarcot, a német hadsereg eltartását, a hadműveletek, a károk helyreállításának költségeit foglalta magába.² Ennek ellenére a francia gazdaság a világot elképesztő módon talpra állt, jegyzi meg Cameron.³ Ebben szerepe volt annak, hogy a veszteségek korántsem akkorák, mint az első világháború végén. Párizs a frankfurti békében előírt 5 milliárd frankot az 1874 márciusi határidő előtt fél évvel, 1873 szeptemberében kifizette, s ez nem csupán a francia pénzpiac szilárdságát jelezte, hanem azt is, hogy a pénzügyi ágazat a jövőben hatékony támogatója lehet a külpolitikának. Nagyobb veszteségnek tűnt gazdaságilag, pszichikailag egyaránt Elzász és Lotaringia egy részének az

¹ ALTER, Peter: *The German Question and Europe*, Arnold, London 2000. (Co-published in the United States by Oxford University Press), 63.

² Ez a nemzeti jövedelem 7 hónapra eső részével volt egyenlő. LÉVY-LEBOYER, Maurice – BOURGUIGNON, François: *L'Économie française au XIXe siècle. Analyse macro-économique*, Economica, Paris 1985. 81.

³ CAMERON, Rondo: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*, Maecenas, Budapest, 1994. 288.

elvesztése. Ez annak ellenére állítható, hogy a veszteség területben 15 ezer km², lakosságban 1,6 millió volt. Az elcsatolt provinciák ugyanis az ország legiparosodottabb vidékeinek számítottak. Mulhouse azt jelentette a franciáknak, amit Manchester az angoloknak. Elzászban volt a francia pamutipar egyharmada, a gépgyártás fő központjai itt működtek, s a fémipar fellegvárai, mint Dietrich üzemei Elzászban s Wendelé Lotaringiában, szintén az elcsatolt területeken voltak. Ráadásul Strasbourg, a Rajna-vidék kereskedelmének centruma, s a délnémet területek, a Franciaország belseje felé vezető út stratégiai pontja Metz városával együtt szintén a németek kezébe került.⁴ Az 1870-es vereség azonban nem korszakhatár a francia gazdaság 19. századi folyamatában, hanem az 1860-as években kezdődött lassulás egyik tényezője.⁵ A külpolitika számára ez a jelenség nem tűnt kedvezőnek. S ennek egyik jele az volt, hogy 1880-ra a gazdaság bizonyos területein Németország utolérte, s olyan fontos szektorban, mint a nehézipar, megelőzte a franciákat. 1900-ra pedig már a textilipar és a mezőgazdaság területén is egyértelmű a német fölény.⁶ Franciaország

⁴ ORMOS Mária - MAJOROS István: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814-1945*, Osiris, Budapest 1998. 149.

⁵ A lassulás további tényezői: az 1860-as francia-angol kereskedelmi szerződés; az amerikai polgárháború; a nagy vasútépítések befejeződtek Franciaországban; a mezőgazdasági depresszió, melyben a selyemhernyóbetegség és a filoxéra fontos szerepet játszott. ASSELAIN, Jean-Charles: *Histoire économique de la France du XVIIIe siècle à nos jours. I. De l'Ancien Régime à la Première Guerre mondiale*, Seuil, Paris 1984. 155. Az 1815-1824 és az 1845-1854 közötti időszakhoz képest az 1855-1864 és 1885-1894 közötti szakaszban a mezőgazdasági termelés 1,2%-os évi növekedésről 0,1%-ra, az ipari termelés 2,5%-ról 1,6%-ra, s az anyagi termelés egésze 1,9%-ról 0,9%-ra esett. Id.m.: 130.

⁶ Paul Bairoch az összehasonlítás érdekében 5 indikátort állított fel – a) mezőgazdasági termelékenység; b) a nyersgyapot ipari fogyasztása; c) vastermelés; d) a szénfogyasztás; e) az iparban használt gépi motorerő – s ezek alapján 1860-ban Franciaország az első három esetben megelőzte (1,4; 1,9; 1,8) Németországot, az utolsó két indikátor pedig mindkét ország esetében egyforma (1) volt. 1880-ban csak a mezőgazdasági termelékenység volt egyforma (1), a többi indikátor Franciaország számára már kedvezőtlen volt (0,9; 0,9; 0,6; 0,4). 1900-ra pedig egyértelmű a német fölény valamennyi indikátor esetében (Franciaország számára ez a fenti sorrend szerint: 0,7; 0,8; 0,5; 0,45; 0,6). ASSELAIN: 154. A részletes elemzést lásd: BAIROCH, Paul: *Niveaux de développement économique de 1810 à 1910*, Annales 1965/6/1091-1117.

szág pozíciója 1910-ben sem változott Németországgal szemben, igaz nem is rosszabbodott.⁷ A hagyományos és pesszimista gazdaságtörténeti látásmód az előbbi és ahhoz hasonló adatok alapján ezért Franciaországot 1914 körül egy félig iparosodott, félig fejlett országgént jellemzi, ahol a mezőgazdaságnak viszonylagosan magas a súlya, a városiasodás foka alacsony, a béreké szintén, a hagyományos iparágak vannak túlsúlyban, s egy előregedett struktúrájú gazdaságnak tűnik, amelyik az ipari érettség fokát nem érte el. S ehhez tegyük még Caron megállapítását, miszerint 1913-ra „Franciaország észrevétlenül egy kis nemzet lett.” E sommás összegzéssel kapcsolatban Asselain elismeri, van benne igazság, mégis egyoldalú, mert nem veszi figyelembe a francia gazdaság dinamizmusát az 1890 és 1913 közti periódusban, valamint a regionális és a szerkezeti különbségeket.⁸

A francia késéssel kapcsolatos nézetek revideálása Jean Bouvier-nak köszönhető.⁹ Szerinte a francia fejlődés se alatta, se felette nem volt egyetlen nemzetnek sem, mert Franciaország más volt, mint a szomszédai. Cameron is a sajátos növekedést, a brit és a többi fejlődéstől eltérő iparosodást hangsúlyozza, s azt, hogy a lemaradás, hamis feltételezésekre épül, mert a francia eredmény nem kisebb, mint a brit, sőt az emberi boldogulást illetően még kedvezőbb is.¹⁰ A brit iparosodástól eltérő 19. századi francia fejlődésre Patrick O'Brien - Caglar Keyder már 1979-ben felhívta a figyelmet a két ország összehasonlító elemzésével.¹¹ A szerzők

⁷ ASSELAIN: 202. Bairoch jelzőszámai 1910-ben: a mezőgazdaság termelékenysége: 0,7; a nyersgyapot ipari fogyasztása: 0,9; vastermelés: 0,5; szénfogyasztás: 0,5; az iparban használt gépi motorerő: 0,7.

⁸ Id.m.: 190. 210.

⁹ *Libres propos autour d'une démarche révisionniste* IN: FRIDENSON, Patrick – STRAUS, André: *Le Capitalisme français*, Fayard, Paris 1987. Idézi MARSEILLE, Jacques: *Les paradoxes de la France industrielle*, IN: *Puissance et faiblesses de la France industrielle, XIXe – XXe siècle* (ouvrage composé d'articles initialement parus dans L'Histoire), Seuil, Paris 1997. 9.

¹⁰ CAMERON, Rondo: *A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig*, Maecenas, Budapest, 1994. 285-286.

¹¹ O'BRIEN, Patrick - KEYDER, Caglar: *Les voies de passage vers la société industrielle en Grande-Bretagne et en France (1780-1914)*, Annales 1979/11-12/1284-1303.

vitatják azt a megközelítési módot, amely a gazdaság teljesítőképességét a kibányászott szén mennyiségével, a működő gőzgépek számával s a vállalati arányokkal magyarázza. Használhatóbb szerintük az, ha a teljes termelés növekedési ütemét, a strukturális változásokat s a hatékony technika elterjedését vizsgálják. Persze ők is arra a következtetésre jutnak, hogy Franciaország 1780 és 1914 közti termelése lassúbb, a termelési struktúra elsősorban mezőgazdasági, s a hatékony technika is lassabban terjedt. Hozzáteszik azonban, hogy a 19. században a gazdasági verseny már a jólétért, a magasabb életnívóért, pontosabban azért folyt, hogy egy adott ország mennyire képes kielégíteni polgárai igényeit az elérhető javak, szolgáltatások területén, s megállapítják, hogy a

	1880	1885	1890	1895	1900	1905	1910	1913
M. Lévy-Leboyer	100	97	108	109	141	137	176	216
F. Crouzet	100	105	116	120	137	151	168	202
T. Markovitch	100	123	128	149	146	176	189	193
J.-C. Toutain	100	104	118	131	145	152	169	209

A francia ipari termelés indexei 1880 és 1913 között négy szerző szerinti összevetésben

két ország közti jövedelmi különbség 15-20%-nál nem több. A Waterloo és az I. világháború közti időszakban az egy főre eső termelés Angliában 1,3%-kal, Franciaországban 1,2%-kal nőtt, így szerintük a külső szektor nélkül az egyéni fogyasztás is hasonló lenne. Az elbillenés azért következett be Anglia javára, mert a szigetország az exportnál magasabb importjával az ország termeléséhez képest nagyobb fogyasztást tudott biztosítani. Cameron adatai szerint a bruttó nemzeti termék évi növekedése 1871 és 1914 között 1,6% volt Franciaországban, 2,1% az Egyesült Királyságban s 2,8% Németországban. Az egy főre jutó növekedési ráta pedig 1,45% volt a franciáknál, 1,2% az angoloknál s 1,7% Németországban. Hozzáteszi azonban, hogy a számok félrevezetők lehetnek, mivel ezek függnek a becsléssel dolgozó személyektől, a módszerektől, s attól, hogy milyen iparágakat vonnak be a számításokba (lásd a fenti táblázatot).¹² Ennek ellené-

¹² CAMERON: 287. A táblázat úgy tűnik Cameron igazát erősíti, hiszen a különbségek a bemutatott szerzők között érzékelhetők, bár az arányokat illetően

re elismeri a lassúbb fejlődést Franciaországban, a francia gazdaság általános teljesítményét mégis jónak tartja. Különösen a külkereskedelmet értékeli pozitívan elsősorban a második császárság idején, amikor az évi növekedést 5%-ra teszi, s a világkereskedelemben való részesedés 10%-ról 11%-ra emelkedik.¹³ Az előbbiek alapján egyetlen dolog biztos: a francia gazdaság 19. századi fejlődése ellentmondásos, így a megítélése sem lehet más. Ha annyit mégis elfogadunk, hogy a teljesítménye nem rossz, még megmarad az a kérdés, hogy ez a teljesítmény egy hatékony, s a nagyhatalmiságot is biztosító külpolitikához elegendő-e.

A már idézett O'Brien-Keyder szerzőpáros bár a francia gazdaság teljesítményét az alapján ítélte meg, hogy milyen életnívót, minőséget sikerült biztosítani polgárainak, azért megjegyzi, hogy a merkantilistákat minden korban a katonai teljesítményhez s az ország presztízséhez kapcsolódó bázis- vagy nehézipar, illetve a gazdasági növekedés aránya érdekelte.¹⁴ S mivel a nagyhatalmiságnak, a külpolitikai akcióképességnek ezek az általunk vizsgált korszakban is meghatározó mutatói, nézzük meg ezeket az adatokat.

A francia bruttó belső termelés az 1880 és 1895 közti periódusban (tehát még az 1860 körül elkezdődött lassulási szakaszban) évi 1,5%-kal növekedett, majd a *nagy depresszió* vagy a szakirodalomban újabban szívesebben használt, s a helyzetet egyébként jobban kifejező *hosszú stagnálást* követő fellendülési szakaszban, 1895 és 1913 között, a növekedés évi üteme 1,9%-ra ugrott. E két adat persze csak akkor mond többet, ha összevetjük a német növekedéssel, amely az említett két periódusban 3%, illetve 3,2%. A számok egyértelmű német fölényt mutatnak. Az árnyaltabb megítéléshez azonban érdemes az angol növekedési ütemet is megnézni, s ez 2%, illetve 1,9% az 1880-1895, valamint az 1895-1913 közti szakaszokban.¹⁵ Európa vezető nagyhatalma tehát nem jobb, vagy alig 1880 és 1913 között. S ha ez a helyzet,

vannak hasonlóságok. SALY, Pierre: *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale (1880-1970)*. Textes et documents, Armand Colin, Paris 1998. 98.

¹³ CAMERON: 289.

¹⁴ O'BRIEN – KEYDER: 1287.

¹⁵ SALY: 13.

akkor a francia teljesítményt sem lehet rossznak minősíteni. Az egy főre jutó bruttó belső termelés növekedési üteme ezt egyértelműen megerősíti, hiszen 1880 és 1913 között ez a szám Franciaországban 1,6%, Németországban 1,8%, az angoloknál 1,1%.¹⁶ S játsszunk tovább a számokkal. Ha megnézzük az ipari termelés növekedési arányát, akkor Franciaországban 1880 és 1895 között évente ez a szám 1,4%, 1895 és 1913 között pedig 2,9%. A német ennél lényegesen magasabb, mivel az első periódusban 4,3%, 1895-től 1913-ig évi pedig 4%-kal növekszik az ipari termelés. Anglia viszont az évi 2%-kal bár meghaladja a franciát 1880 és 1895 között, a következő szakaszban azonban a 2,2%-os teljesítménye gyengébb. Ha viszont az ipar termelési indexét nézzük, s az 1913-as esztendőt 100-nak vesszük (Franciaország, Németország, Anglia esetében egyaránt), akkor francia és angol esetben kapunk kiegyensúlyozottabb számokat, hiszen a francia ipart jelző szám 1880-ban 49, 1895-ben 60, 1900-ban 68, 1905-ben 75. A német számsor az említett években: 26, 49, 61, 70, míg az angol: 50, 67, 80, 86.¹⁷ A fentiek alapján nem lehet azt mondani, hogy Franciaország teljesítménye véglegesen lemaradt volna a német mögött, mert a kilencvenes évek második felében kezdődő konjunkturális időszak egyértelmű fellendülést hozott. A francia siker legjellegzetesebb példája az autógyártás. Ezen a téren a franciák egyszerre voltak úttörők, és mások tudásának összegzői. Az úttörő szerepet a Párizsban pincérkedő belga származású Lenoir játszotta a világítógázzal működő kétütemű motor feltalálásával, illetve Beau de Rochas, a négyütemű motor működésének elméleti tisztázásával. A hetvenes években Amédée Bollée még sikeresen kísérletezett a gőzkocsival. A nyolcvanas évek közepén aztán a német Benz és Daimler találmányainak köszönhetően kiderült: a jövő a robbanómotoroké. Daimlernek azonban nem volt tőkéje a továbblépéshez. Ekkor a gázmotorokat gyártó párizsi Panhard-Levassor cég és a gőzkocsikkal foglalkozó Peugeot fivérek felkarolták Daimler találmányát, melyhez átvették az angolok eredményeit a karosszéria területén, s megteremtették az autógyártás ipa-

¹⁶ Id.m.: 16.

¹⁷ Id.m.: 18.

ri kereteit. Franciaország 1907-ig 45 ezer autóval őrizte vezető szerepét a világban, s 1914-ben is csak az Egyesült Államok előzte meg.¹⁸ Az autógyártás mellett új iparágként jelent meg a repülőgépgyártás, az alumíniumipar, amellyel ugyancsak a második helyet foglalta el az USA után,¹⁹ s megemlíthető még az elektromos ipar is. Az új ágazatok kibontakozásához azonban hiányoztak bizonyos feltételek. Ha az elektromos ipart nézzük, akkor a tudományos hátteret vagy a találmányokat illetően a franciák nem voltak hátrányban, mégsem olyan sikeresek, mint a külföldiek, akár a németek vagy az amerikaiak. Ebben szerepet játszott a tőkeegyesítés,²⁰ az amerikai érdekektől való függőség, a francia városok kisebb fizetőképes kereslete s az új technikával szembeni tartózkodás is. Ez pedig összefüggött a mezőgazdaság túlsúlyával, a lassúbb városiasodással, s ez utóbbiban a demográfiai helyzet is közrejátszott. A francia népesség növekedése éppen az általunk vizsgált szakaszban lassult le. Számokban kifejezve ez azt jelen-

¹⁸ DÉMIER, Francis: *La France du XIXe siècle 1814-1914*, Seuil, Paris 2000. 411-412. FRIDENSON, Patrick: *Les inventeurs de l'automobile*, IN: *Puissance et faiblesses de la France industrielle, XIXe – XXe siècle* (ouvrage composé d'articles initialement parus dans L'Histoire), Seuil, Paris 1997. 391-405. MAJOROS István: *Francia századforduló*, História 2000/9-10.

¹⁹ Franciaország 1910-ben 9,5 millió t alumíniumot termelt, az USA 16,1 millió t, az Egyesült Királyság 5 millió t, a német, a svájci és az osztrák – magyar csoport együtt 8 millió t, a világ alumíniumtermelése pedig 43,8 millió t volt. 1913-ban a francia 14,5 millió tonnára ugrott, az USA termelése 20,9 millió t, az Egyesült Királyságé, 7,6 millió t, míg a német, svájci, osztrák-magyar csoporté 12 millió t. GRINBERG, Ivan – HACHEZ-LEROY, Florence (Sous la direction de): *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale de la fin du XIXe siècle à nos jours. L'Âge de l'aluminium*, Armand Colin, Paris 1997. 326. Ebben az új és stratégiai iparágban Németország késésben volt a franciákkal szemben, miközben Európában az első számú fogyasztó. 1913-ban 12 millió tonnát használt fel a német ipar, a világtermelés 20%-át. Ehhez a német szükséglet 90%-át importálni kellett, többek között Franciaországból. KNAUER, Manfred: *Une industrie née de la guerre. L'Aluminium en Allemagne de 1890 à 1950* (traduit par Anne Bérélovitch), IN: GRINBERG, Ivan – HACHEZ-LEROY, Florence (Sous la direction de): *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale de la fin du XIXe siècle à nos jours. L'Âge de l'aluminium*, Armand Colin, Paris 1997. 127-128.

²⁰ Az 1898-ban létrejött *Compagnie générale d'électricité* 15 millió frankos részvénytőkével rendelkezett, míg a Siemens cég 112 millióval. DÉMIER: 414.

tette, hogy még 1870-ben Franciaországnak 38.440.000 lakója volt, a vereség után, Elzász és Lotaringia egy részének elvesztésével 36.103.000-re csökkent.²¹ A legnagyobb probléma az volt, hogy az első világháborúig a lakosság száma alig nőtt. 1913-ban Franciaország 39,8 millió lakóval rendelkezett. Négy évtized alatt csupán valamivel kevesebb, mint 4 millióval növekedett, míg Németország népessége 1913-ban elérte a 67 milliót, s lakossága 1871 óta 26 millióval nőtt. A francia népesség visszaesését a születések számának csökkenése és a magas halálozási arány magyarázza. 1880-ban ezer lakosra 24,6 születés jutott, 1913-ban 18,8, miközben a halálozási arányszám 22,9‰, valamint 17,7‰ volt. Ezzel szemben Németországban az említett dátumokra 37,6‰ és 27,5‰ születés, illetve 26‰ és 15‰ halálozás jutott.²²

A franciák magas mortalitása meglepő, mivel a modern bakteriológia egyik bölcsője Franciaország volt. Pasteur s intézete eredményesen harcolt a járványok, fertőzések ellen, mégis a tüdőbaj, az alkoholizmus, a szifilisz komoly fenyegetést jelentett. A tuberkulózis kétszer több áldozatot szedett a franciáknál, mint a németeknél. A századforduló körül Észak-Franciaországban ezer emberre 3 gümőkóros halálozás esett. 1910 januárjában Joseph Reinach parlamenti képviselő az alkoholizmus veszélyére hívta fel a törvényhozás figyelmét. „*Uraim, 30 év alatt a Föld legrésegebb népévé váltunk. Az alkoholt árusító üzletek száma 477 ezer, így minden 30 felnőttre jut egy.*” - fakadt ki. A szifilisz pedig népbetegség volt. 1902-ben 1 millióra becsülték a fertőzöttek számát. Csak Párizsban a férfi lakosság 13-15%-a, mintegy 125 ezer fő szenvedett a betegségtől, s 1910 körül a fővárosban ez évi 4 ezer halálozást jelentett. A legnagyobb fenyegetés az volt, hogy a szifilisz a nemzőképes korosztályt érintette, így a jelen és a jövő katonáitól fosztotta meg a nemzetet.²³ Az említett betegségek

²¹ Id.m.: 415.

²² SALY: 49. DÉMIER: 416. HAU, Michel: *Histoire économique de l'Allemagne XIXe - XXe siècles*, Economica, Paris 1994. 46.

²³ DÉMIER: 416. LECHEVALIER, Hubert A. – SOLOTOROVSKY, Morris: *A mikrobiológia három évszázada*, Gondolat, Budapest 1971. 284. MAJOROS István: *Fejlődési utak a 19. századi Európában III. A hétköznapi világ*, General-Copy Kft, Pécs 2001. 26. ZELDIN, Theodore: *Histoire des*

mellett a halálozási rátát a magas gyermekhalandóság is növelte, különösen a városokban és az ipari körzetekben. Ennek okát a nyári fertőzésekben, a felügyelet hiányában, s abban kell keresnünk, hogy sok családban a gyereket dajkára bízták. A népesség csökkenéséhez az az új életszemlélet is hozzájárult, ami arra irányult, hogy inkább kevesebb gyerek legyen a családban, de az kapjon jó nevelést, és a jövője legyen megalapozott. Ez a szemlélet nem csupán a jobb módú családokban, de a társadalom alsóbb rétegeiben is terjedt,

	1880		1900		1913	
	Vas	acél	vas	acél	vas	acél
Nagy-Britannia	7,9	1,3	9,1	5,0	10,4	7,8
Németország	2,5	0,7	7,6	6,5	16,8	17,6
Franciaország	1,7	0,4	2,7	1,6	5,2	4,7

A jelzett országok vas-és acéltermelése millió tonnában

városon, vidéken egyaránt.²⁴ Az előbbi tények által befolyásolt demográfiai helyzet azonban az ország külpolitikai akcióképességét, biztonságát, s nagyhatalmiságát is érintő stratégiai problémává nőtt az első világháború előtti években.

Ha a francia gazdaság egészét nézzük, két ágazat, a szénbányászat és a kohászat okozott még a demográfiához hasonló gondot. Franciaország 1880-ban 19 millió tonna szenet termelt, tizenöt évvel később 28 milliót, s 1913-ban 41 millióra ugrott a termelés. A német szénbányászat ezzel szemben 47 millió, 79 millió, illetve 190 millió tonnát produkált az említett években. A kiegyensúlyozottabb értékelés, összevetés érdekében idézzük az angol adatokat is: 149 millió tonna 1880-ban, 193 millió 1895-ben s 292 millió tonna 1913-ban.²⁵ A szénnél is fontosabbnak tartották azonban a vas- és acélipart. A fenti ábra adatai²⁶ szerint acéltermelésben a németek 1900-ban előzték meg a briteket, 1913-ra pedig mindkét ágazatban jelentős a német előny. Ha

passions françaises 1848-1945. 3. Goût et corruption, Seuil, Paris 1979. 462-465. CORBIN, Alain: *Les filles de noce. Misère sexuelle et prostitution (19e siècle)*, Flammarion, Paris 1982. 388-389.

²⁴ MAYEUR, Jean-Marie: *Nouvelle histoire de la France contemporaine 10. Les débuts de la IIIe République 1871-1898*, Seuil, Paris 1973. 56. DÉMIER: 416.

²⁵ SALY: 77.

²⁶ Id.m.: 81.

francia - német összehasonlításban nézzük, Németország már 1870-ben is több acélt termelt, mint a franciák (121 ezer tonna a német, s 84 ezer a francia termelés).²⁷ Ezután csak növekszik előnyük, annyira, hogy az első világháború előestéjén a két ország viszonylatában már valóban nyomasztónak tűnik. S ha ehhez még azt az adatsort is hozzátesszük, hogy 1913-ban Németország adta a világ ipari termelésének a 14,8%-át, megelőzve ezzel Angliát (13,6%) is, míg Franciaország részesedése 6,1% volt,²⁸ akkor úgy tűnik, hogy a számok által jelzett német előny Franciaországgal szemben gazdasági, katonai, azaz hatalmi fölénynek tekinthető. Ez persze korántsem ilyen egyszerű, még az előbbi számok alapján sem. A demográfiai helyzet valóban nyomasztó volt, de a franciák biztonságuk érdekében erre is találtak megoldást. A széntermelés esetében a francia - német viszonylatban jelentkező arányok jelennek meg Anglia és Németország között, az előbbi javára. A számok szerint Németország is nagyságrenddel volt lemaradva a szigetország mögött. Igaz, a francia pozíciót rontotta a rendszeres szénimport, s ezzel az ipari országok között egyedül állt.²⁹ A vas- és acéltermelésnél azonban egyértelmű a német előny és fölény az angolokkal és a franciákkal szemben. S ez az ágazat az 1870 és 1914 közötti évtizedekben az ipar sarkköve, motorja volt, hiszen ettől függött a gazdaság többi szektora, beleértve a hadiipart, s így a katonai potenciál jelzőjének is tekintették ebben a korban.³⁰ Mielőtt levonnánk az első látásra adódó következtetést, Németország egyértelmű ipari, s ebből következően hatalmi fölényét Franciaországgal szemben, érdemes az előbbi szá-

²⁷ BEREND T. Iván - RÁNKI György: *Európa gazdasága a 19. században 1780-1914*, Gondolat, Budapest 1987. 165. 269.

²⁸ HAU: 46.

²⁹ A behozott mennyiség a fogyasztás egyharmadát jelentette (1900-ban 11,6 milliót). MAYEUR: 64.

³⁰ KENNEDY Paul: *The Rise and Fall of the Great Power. Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*, Fonta Press 1989. 257. (magyarul: *A nagyhatalmak tündöklése és bukása: Gazdasági változások és katonai konfliktusok 1500-2000*, Budapest, 1992.), BUSSIÈRE, Eric - GRISET, Pascal - BOUNEAU, Christophe - WILLIOT, Jean-Pierre: *Industrialisation et société en Europe occidentale (1880-1970)*, Armand Colin/Masson, Paris 1998. (3e tirage) 14.

mok mellé a vasérctermelés adatait és az importált mennyiségét is odatenni. 1913-ban Németország 28,6 millió tonna vasércet termelt, míg a franciák 21,9 milliót. Ugyancsak 1913-ban a németek 14 millió tonna vasércet importáltak, a franciák csupán 1,4 milliót, 10,1 millió tonnát pedig exportáltak.³¹ S bár ezek az adatok a szén, vas- és acéltermelésben mutatkozó német fölényt nem kérdőjelezik meg, a képet mégis árnyaltabbá, kiegyensúlyozottabbá teszik, s megerősítik azt a több szerző által is hangsúlyozott tény, miszerint a francia gazdaság teljesítménye nem mondható rossznak, csak másképpen fejlődött, mint szomszédai. S emlékezzünk vissza arra is, hogy egy új stratégiai ágazatban, az alumíniumiparban Németország mennyire késésben volt a franciákhoz képest, s abban, hogy szükségletének csupán 10%-át tudta megtermelni, a hiányzó 90%-ot importálnia kellett, s ettől a német vezető szerep egyáltalán nem gyengült. Sőt, éppen azt mutatta, hogy a gazdaság egészének teljesítőképessége ilyen korrekciókat is lehetővé tesz. S ha ez igaz a németek esetében, miért ne lehetne igaz a másik, a francia oldalon is? Másképpen fogalmazva: a francia gazdaság egészének teljesítménye, a szén-, vas- és acéltermelésnek a némethez képest lényegesen rosszabb mutatói ellenére elegendő volt-e ahhoz, hogy a biztonsághoz szükséges aktív külpolitikát és a katonai eszközöket finanszírozza, előteremtse? Az előbbiek alapján is úgy tűnik, hogy igen. A pontosabb válasz érdekében meg kell néznünk a külkereskedelem s a pénzügyi ágazat helyzetét is.

Ha röviden akarjuk jellemezni a külkereskedelmet, akkor ugyanúgy az egyenetlenségeket, ellentmondásokat kell hangsúlyozni, ahogy ezt az ipar esetében láttuk, s Franciaország hol Nagy-Britannia és Németország között helyezkedett el, hol mindkettővel szemben alulmaradt. A 19. század első felében Franciaország még a világ második kereskedelmi hatalma volt, 1871 után elvesztette ezt a pozícióját, s az Egyesült Államok, Anglia és Németország mögött a negyedik helyre szorult. S míg az 1800-1830 közti 10%-ról 1860-ra 13%-ra tudta növelni a világkereskedelemben elfoglalt pozícióját, addig a nyolcvanas évektől kezdő-

³¹ SALY: 80-81.

dően 10% alá csökkent ez az arány, s 1913-ban a világelexportnak csupán 7,2%-át adta. Ha megnézzük az egy főre jutó exportot (dollarban számítva), akkor Nagy-Britannia után a franciáké a legmagasabb érték (mellékelt ábra).³² Ez összefügg a demográfiai helyzettel, mert volumenében a francia exportnövekedés gyengébb, mint a többiekénél. Németországgal összevetve ez azt jelenti, hogy 1880 és 1890 között évi 2,2%-kal 1890 és 1900 között pedig 4,2%-kal növekedett a német export, míg a franciára vonatkozó számok, 1,7% és ugyancsak 1,7% a jelzett szakaszokban. Összességében azt lehet mondani, hogy a külke-

	1860	1910
Ausztria-Magyarország	4	9
Egyesült Államok	8	19
Franciaország	11	29
Japán	>0,5	5
Nagy-Britannia	22	48
Németország	11	27
Olaszország	4	11
Oroszország	2	5

Az egy főre jutó export értéke dollárban

reskedelem nem tekinthető a gazdasági növekedés motorjának, hozzátevé azt is, hogy a bruttó nemzeti terméknek csupán 13,6%-át adta 1900-ban. S ha még azzal is kiegészítjük az előbbieket, hogy a kereskedelmi mérleg deficitese, igaz nem annyira, mint az angoloknál, de jobban, mint a németeknél,³³ akkor a külpolitika számára a külkereskedelem nem jelenthetett nagy adut. Ezt a francia külkereskedelem földrajzi szerkezete is megerősíti.

A tárgyalt időszakban a külkereskedelem földrajzi struktúrája viszonylagos stabilitást mutatott, bár a legtöbb európai ország esetében éppen ekkor alakult át. A francia stabilitást az jelentette, hogy az export 75%-a s az import 65%-a nyolc európai országhoz: Nagy-Britanniához, Németországhoz, Belgiumhoz, Svájc-hoz, Olaszországhoz, Spanyolországhoz, Oroszországhoz s az Egyesült Államokhoz kapcsolódott. Egyik érdekes vonás az, hogy a politikai kapcsolatok alig befolyásolták a kereskedelmet. Ezt jól

³² BAIROCH, Paul: *La place de la France sur les marchés internationaux*, IN: *La position internationale de la France. Aspects économiques et financiers XIXe - XXe siècles*. Textes réunis et présentés par Maurice LÉVY-LEBOYER. Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris 1977. 38-40.

³³ ASSELAIN: 204. GUILLEN, Pierre: *L'expansion 1881-1898*. Politique étrangère de la France 1871-1969. La collection dirigée par Jean-Baptiste DUROSELLE, Imprimerie nationale Paris 1984. 42-43.

mutatja az angol-francia viszony, melyet az egész 19. században a gyarmati rivalizálás jellemez, miközben Franciaország első számú kereskedelmi partnere Anglia volt. Hasonló a helyzet a harmadik helyet elfoglaló Németországgal, mivel a sedáni vereség óta politikai feszültségek terhelték a két ország kapcsolatát. Még érdekesebb az oroszokkal való viszony, mert 1894-ben működésbe lépett a francia-orosz szövetség. Ennek ellenére az orosz gazdaság a francia exportnak csupán az 1%-át vette fel, s közben az orosz külkereskedelem 40%-a Németországgal bonyolódott le.³⁴ A francia export földrajzi szerkezetének a változatlanlanságát az magyarázza, hogy az export a jómódú rétegekhez szólt, s így elsősorban luxuscikkekből állt. A francia külkereskedelemből hiányzott a szükséges agresszivitás, és hiányzott a banki támogatás is. Ráadásul a külkereskedelem egyik legfontosabb eszköze, a kereskedelmi flotta csökkent, s a külföldi kereskedelmi képviselő is gyenge volt. A világ azon részein, ahol a német eladások növekedtek ebben az időszakban, a francia éppen csökkent. 1880-ban Argentínában a francia eladások aránya még 18,2% -t képviselt, 1913-ra 9%-ra csökkent. Chilében 14,8%-ról 5,5%-ra esett ez az arány, Egyiptomban 17,2%-ról 9,2%-ra, Japánban 4,7%-ról 0,8%-ra. Az Egyesült Államokban is jelentős volt a visszaesés: az 1880-as 10,4%-ról 7,7%-ra csökkent 1913-ban. S tegyük még ehhez azt is, hogy a kereskedelmi mérleg csak európai viszonylatban volt pozitív: 1913-ban az export értéke 2,51 milliárd frank volt, az importé 1,88 milliárd. A világ többi részével folytatott kereskedelemben viszont 2,7 milliárd frank deficit keletkezett.³⁵

A külkereskedelem földrajzi szerkezetének változatlanlansága s az eladások csökkenése ellenére a diplomácia nagyon is érdeklődött e gazdasági ágazat iránt. Sőt, éppen emiatt, mivel a kereskedelmi terjeszkedést fontosnak tartotta. *„Egy olyan hatalom diplomáciai tevékenységének, mint Franciaország, elsősorban az a célja, hogy kiterjessze állampolgárai anyagi érdekeltségeinek te-*

³⁴ ASSELAIN: 209. CIEPIELEWSKI, J.: *A Szovjetunió gazdaságtörténete*, Budapest, 1977. 35. MAJOROS István: *Párizs és Oroszország (1917-1919)*, Szekszárd, 1999. 26. HAU szerint 42%. HAU: 80.

³⁵ GUILLEN: 45-46. BAIROCH: 44. LÉVY-LEBOYER – BOURGUIGNON: 67.

rületét.” - hangsúlyozza az 1905-ös költségvetési jelentés,³⁶ s ehhez hasonlókat gyakran olvashatók az 1871 utáni költségvetési dokumentumokban. Úgy tűnik, Franciaország európai pozíciójának csökkenését a világpiacon való aktívabb szerepvállalással igyekezett kompenzálni. Még 1875-ben létrehoztak egy bizottságot azért, hogy vizsgálja meg a külkereskedelem fejlesztésének lehetőségeit. Hamarosan felszínre kerültek a konzuli szisztéma hiányosságai: a konzulok nem kaptak kellő támogatást, az információk nem segítettek a külkereskedelem érdekeit. A helyzet javítása érdekében 1883 áprilisában egy parlamenti különbizottságot hoztak létre a külügyminiszter vezetésével (Challemel-Lacour), aki 1884-re elkészítette jelentését, a Quai d’Orsay pedig hozzákezdett a javaslatok megvalósításához. Mindenekelőtt a kereskedelem szükségleteihez igyekezett igazítani a konzuli térképet úgy, hogy a távoli országokat helyezte előtérbe. Ennek érdekében elhatározták, hogy Franciaország szomszédságában posztokat szüntessenek meg, vagy visszaminősítsenek olyan Európán kívüli országok javára, ahol Franciaország erősíteni akarja gazdasági pozícióját. E döntés megvalósítása azonban igen lassú volt. 1889-ben a 19 törlendő alkonzulátusból csak nyolc szűnt meg, s a tervezett 31 új alkonzulátus helyett csupán 13-at hoztak létre. A következő lépésben a személyzet képzettségét igyekeztek növelni, s ennek érdekében 1886. június 24-én dekrétumban szabályozták, hogy ki kerülhet a konzulátusokra. A dokumentum értelmében a konzuli ügynökök helyére hivatásos funkcionáriusok kerültek, akiknél egy felsőfokú kereskedelmi vagy mezőgazdasági diploma követelmény volt. A parlamenti különbizottság ajánlása között szerepelt az is, hogy külföldön francia kereskedelmi házakat hozzanak létre. S erre valóban szükség volt, mivel a III. köztársaság elején még csak három ilyen intézmény létezett, New Orleans-ban, Limában és Montevideóban. 1884 és 1886 között aztán 18 kereskedelmi házat alapítottak.³⁷ A külügyminisztérium törekedett arra is,

³⁶ GUILLEN: 61.

³⁷ 1884-ben 9 jött létre: Mexikó, London, Barcelona, Alexandria, Buenos Aires, Charleroi, Konstantinápoly, Valparaiso és Odessza. 1885-ben: Brüsszel, Galati, Liverpool, Milánó, Rio de Janeiro, Rosario, Velence. 1886: Havanna, Montréal. GUILLEN: 63-64.

hogy a francia üzleti köröknek információkat adjon a külföldi piacok kínálta lehetőségekről. Ennek érdekében a konzulátusoknak minden évben összefoglaló jelentést kellett adniuk, s ezek az információk megjelentek a kereskedelmi minisztérium által kiadott *Annales du commerce extérieur* című kiadványban. A külügyminisztérium pedig *Bulletin consulaire français* címmel 1876-tól közölt gazdasági információkat. Az erőfeszítések ellenére a helyzet lassan változott. 1890-ben Ribot külügyminiszter arról panaszkodott, hogy a konzuli személyzet még mindig monarchikus beidegződésekkel dolgozik, s az adminisztratív ügyekkel többlet foglalkozik, mint a kereskedelemmel és az iparral. Egy 1901-es jelentés a külügyi költségvetésről azonban már arról ír, hogy „külföldi képviselőink szelleme valóban átalakult...s ügynökeink a francia termelők tájékozott kalauzaivá váltak”.³⁸ Az üzleti világ és a konzulátusok közti kapcsolatok tényleg fejlődtek. 1894-től a konzulok franciaországi tartózkodásukat arra használták, hogy fogadják az üzletembereket, és előadásokat tartsanak. Ezek a fórumok lehetőséget adtak annak elemzésére, hogy a világpiacokon miért marad alul a francia export, s hogyan lehet harcolni a konkurencia ellen. A német utazó ügynökök példájára hivatkoztak, kiemelték kezdeményező szellemüket, a hosszú hiteleket, az alkalmazkodást a kliens igényeihez, mert ezek magyarázzák a német kereskedelem fölényét. Felhívták a francia üzletemberek figyelmét, hogy a közvetítőket ki kell iktatni, olcsóbban kell termelni, és fizetési könnyítéseket kell adni a vásárlóknak. Caillaux pénzügyminiszter a külügynek 1909. február 19-én keltezett levelében maga is azt hangsúlyozta, hogy az ipar legtöbb ágában Franciaország drágábban termel, mint konkurensei.³⁹ A kapcsolatok fejlesztésének a másik módszere az volt, hogy a konzulok rendszeres és közvetlen kapcsolatban álltak a *Külkereskedelem Nemzeti Hivatalával* (Office national du commerce extérieur). Az erőfeszítések ellenére sokan vélték úgy, hogy a konzuli hálózat

³⁸ GUILLEN: 65.

³⁹ A.E. (Archives du ministère des Affaires étrangères, Paris), Argentine, N.S. 4. IN: POIDEVIN, Raymond: *Finance et relations internationales 1887 – 1914*. Collection U2. Série „Dossiers pour l’Histoire contemporaine” dirigée par Georges DUPEUX, A. Colin, Paris 1970. 36.

nem tud kielégítő módon megfelelni a gazdasági igényeknek, ezért egy külföldön már működő speciális testület, a kereskedelmi attasék hálózatának létrehozását sürgették. Ezt a kérdést egy 1879-es költségvetési bizottsági jelentés vetette fel először, a nyolcvanas években többször előkerült, majd Gaston Cadoux 1891-ben felhívta Ribot figyelmét, hogy Angliában és Németországban már működnek kereskedelmi attasék, s kizárólag az a feladatuk, hogy támogassák hazájuk kereskedelmét, iparát a konkurenciával szemben, s munkájuk igen hatékony. A képviselőház által felvetett kéréseket azonban a külügyminisztérium mindig elutasította, arra hivatkozva, hogy a kereskedelmi attasék hálózatának létrehozása kettős alkalmazást eredményezne és csökkentené a konzulátusok presztízsét, ráadásul a két testület rivalizálna egymással. A képviselőház ösztönzésre azonban a külügyminisztériumnak valamit lépnie kellett. Ezért 1895-ben elhatározták, hogy létrehoznak egy ideiglenes és mozgó kereskedelmi missziós szervezetet. Ennek értelmében Regnault konzult megbízták azzal, hogy két év alatt járja be a kelet piacait, Wiener főkonzult pedig Dél-Amerikába küldték. E két utazás befejezése után intézményesítették ezt a vizsgáló, adatgyűjtő missziót, s a világ különböző részeire küldtek konzulokat a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésére. Így került Verstraete Oroszországba 1898-ban, hogy megnézzé a Nyizsnij-Novgorod-i vásárt, majd 1899-től Pétervárott töltött el három évet, s az orosz-francia kereskedelmi kapcsolatok bővítésének lehetőségeit tanulmányozta. Monod Németországban és Svájcban a pénzpiacot vizsgálta, François Kínában a Jangce völgyében egy Tonkinból kiinduló vasúti kapcsolat lehetőségeit ku-

	1882	1902
<i>Anglia, Belgium. Hollandia, Skandinávia</i>	0,58	2,30
<i>Németország, Ausztria-Magyarország, Svájc</i>	2,80	3,40
<i>Spanyolország, Portugália, Olaszország</i>	5,38	4,90
<i>Kelet-Európa, Balkán</i>	0,23	0,90
<i>Oroszország</i>	1,10	6,90
<i>Törökország, Egyiptom</i>	3,45	3,50
<i>Azsia, Óceánia</i>	0,10	0,70
<i>Amerika</i>	0,60	3,70
<i>Afrika</i>	0,10	1,80
<i>Francia gyarmatok</i>	0,65	1

Francia tőkebefektetések milliárd frankban

Francia tőkebefektetések milliárd frankban

tatta azért, hogyan lehet megakadályozni az angolok benyomulását a folyó felső részére. Az ilyen típusú missziók rendszerességét évenként megszavazott költségvetési támogatás biztosította. Látható, hogy a francia diplomácia, ha lassan is, de igyekezett mindent megtenni a kereskedelmi kapcsolatok fejlesztése érdekében. Nem a személyes erőfeszítéseken múlt, hogy az eredmény szerény maradt, s ennek oka az, hogy a francia gazdaság második generációs ágazataiban, mint a gépipar, vegyipar, nem volt olyan áttörés, amely lehetővé tette volna az új piacokra való betörést.⁴⁰

A francia gazdaság eddig bemutatott része ellentmondásos képet mutat. Ahhoz a teljesítménye elegendő volt, hogy olyan életnívót biztosítson polgárainak, amely az akkori legjobbak között szerepelt. Ahhoz is elég volt, hogy a biztonsághoz szükséges felszereléseket, katonai eszközöket előállítsa, beszerezze. A külkereskedelemben azt is láttuk, hogy a földrajzi szerkezet stabilitása ellenére Franciaország igyekezett jelen lenni a világ minden részén, ahogy ezt egy nagyhatalomtól el lehetett várni. Ebben az ágazatban gazdaság és külpolitika szorosan együttműködött, de a külkereskedelem nem tudta biztosítani azt a gazdasági erőt, hátteret, amely Franciaország pozícióit erősíthette volna. Erre a francia gazdaság egyetlen ágazata volt képes: a tőkebefektetések piaca. Egyrészt azért, mert a deficitese külkereskedelmet a külföldi tőkebefektetések jövedelme ellensúlyozta a hajófuvarozás, a biztosítás és a turizmus pozitív fizetési mérlegével együtt.⁴¹ Másrészt azért, mert Franciaország, mint a világ második bankára Anglia mögött, a külföldi befektetéseket, kölcsönöket, fegyverként is használhatta, s használta is hatalmi, politikai céljai érdekében. E „fegyver”

⁴⁰ GUILLEN: 61-69. POIDEVIN, Raymond - BARIETY, Jacques: *Les relations franco-allemandes, 1815-1975*, Armand Colin, Paris, 1977. 161.

⁴¹ A francia fizetési mérleg 1913-ban: a kereskedelmi mérleg 1.540 millió frank hiányt mutatott. A turizmus 750 millió frank többletet hozott. A hajózás, biztosítás mérlege pozitív volt, s ez 340 millió frankot jelentett. A külföldön befektetett tőkék jövedelme 1.775 millió frank volt, míg a munkajövedelem 29 millió frank hiányt produkált. Az utolsó békeév fizetési mérlege 1.296 millió frank többletet mutatott. BERSTEIN, Gisèle - BERSTEIN, Serge - GAUTHIER, Yves - GUIFFAN, Jean - MILZA, Olivier - MILZA, Pierre: *Histoire du 20e siècle, tome I. Le Premier 20e siècle 1900-1939. Un monde déstabilisé*, Hatier, Paris 1987. 32.

születését az tette lehetővé, hogy a 19. századi Franciaországban az olcsó tőke bősége állandó jelenség volt, hangsúlyozza Guillen, mivel a század második felében évente 2-3 milliárd franknyi megtakarítás keletkezett,⁴² s ezt a belső piac nem tudta teljes egészében felvenni, így a bankok külföldön kerestek tőkeelhelyezési lehetőségeket. Egyrészt azért, mert a francia bankszféra nem nagyon érdeklődött a belső, főleg az ipari befektetések iránt. Henri Germain, a Crédit Lyonnais igazgatója ezt azzal magyarázta, hogy nincs olyan gyáros az országban, akit érdemes lenne támogatni.⁴³ Igaz a gyárosok sem akarták a kölcsönöket, mert meg akarták őrizni függetlenségüket a bankokkal szemben. S a gazdasági fejlődés viszonylag lassú ritmusa sem igényelte a banki segítséget. Ezért az 1900 és 1913 közti periódusban az évenként 2,250 milliárd franknyi beruházás 71%-a a vállalatoknál keletkezett többletből lett visszaforgatva, s így a legtöbb vállalkozás önfinanszírozó volt. Másrészt a külföldi tőkeelhelyezést az magyarázza, hogy a franciaországi kamatlábak lefelé, 4%-ról 3%-ra mentek, így a tőke olcsó lett, miközben volt belőle bőségesen, s ez kedvező lehetőségeket nyújtott a szegény és nehéz helyzetben levő országoknak. A francia befektetőknek pedig azért volt jó a külföldi befektetés, mert magasabb volt a hozadéka.⁴⁴ Franciaország pozícióit azonban gyengítette az, hogy a külkereskedelem és a pénzpiac nem tudta egymást erősíteni. Ennek az volt az oka,

⁴² GUILLEN: 54.

⁴³ LANDES, David S.: *Az elszabadult Prométheusz. Technológiai változások és ipari fejlődés Nyugat-Európában 1750-től napjainkig*. Gondolat, Budapest 1986. 299.

⁴⁴ ASSELAIN: 208. GUILLEN: 54. LÉVY-LEBOYER-BOURGUIGNON: 83-84. DÉMIER: 471. REB RIOUX, Madelaine: *Nouvelle histoire de la France contemporaine 11. La République radicale? 1898-1914*, Seuil, Paris 1975. 120. Egy Franciaországban bejegyzett külföldi részvény kamata 4 és 15% között mozgott. Az oroszországi olajrészvények 1904 és 1914 között 8,67%-20,3%, a bankrészvények 9,54%-12,5%, a f mipar osztal kai 3,67%-9,72% hasznot hoztak. GIRAULT, René: *Investissement et placements français en Russie, 1880-1914*. IN: *La position internationale de la France. Aspects économiques et financiers XIXe - XXe siècles*. Textes réunis et présentés par Maurice LÉVY-LEBOYER,  ditions de l' cole des Hautes  tudes en Sciences Sociales, Paris 1977. 260.

hogy a külkereskedelem és a pénzügyi befektetések iránya nem esett egybe, jóllehet mindkét ágazat főleg Európában volt érdekelt. Az eltérés abban állt, hogy míg az export-import viszony Európa fejlett részéhez kapcsolta Franciaországot, addig a tőkebefektetések a kontinens fejletlen vagy fejlődő országai felé irányultak. Az 1880-as évek elejétől ezen a területen is egy nagy átrendeződés következett be, melynek iránya a Mediterráneum nyugati részéből Európa keleti, balkáni része felé mutatott, s különösen az oroszországi befektetések mértéke növekedett meg (a francia tőkebefektetésekről lásd a fenti táblázatot).⁴⁵ A külkereskedelem s a tőkeelhelyezések földrajzi irányának eltéréséből eredő hátrányt az iparvállalatok érezték, mivel egy adott ország importjából való francia részesedés aránya általában lényegesen elmaradt az ide irányuló tőkebefektetések összegéhez képest. Domergue kimutatása szerint 1908-ban az oroszországi francia tőkeexport értéke elérte a 10 milliárd frankot, az orosz importból viszont Franciaország csak 3,53%-ban vette ki részét. Ausztria-Magyarország 1 milliárd frankot kapott, miközben a francia vállalatok az importból 1,58% arányban részesültek. Romániában az 500 millió befektetés mellett 1,85%-os, Hollandia esetében a 300 millió mellett 0,98%-os import részesedés állt, hogy csak a legkirívóbb eseteket említsük.⁴⁶ A nagy vasipari szervezet, a *Comité des Forges*, többször tiltakozott a kormánynál, mert a bankok a kölcsönműveleteiket nem kötötték ipari megrendelésekhez.⁴⁷ A legnagyobb fegyvergyártó cég, a Schneider-Creusot, a *Journal des Débats* 1908. augusztus 7-i számában egy kommunikét jelentetett meg, melyben hangsúlyozta, hogy a pénzügyi és a kereskedelmi, ipari kérdéseket össze kell kapcsolni, s véget kell vetni annak, hogy a francia kölcsönök más országok felvirágzását segítsék, s közben a konkurensok kapják az ipari megrendeléseket.⁴⁸ A hajóépítők

⁴⁵ GUILLEN: 57.

⁴⁶ DOMERGUE, Jules: *La Question des sociétés de crédit*, Bar-le-Duc, 1909. 98. IN: POIDEVIN: 163.

⁴⁷ BOUVIER, Jean: *Les traits majeurs de l'impérialisme français avant 1914*. IN: BOUVIER, Jean – GIRAULT, René: *L'impérialisme français d'avant 1914*. Recueil de textes, Paris 1976. 308.

⁴⁸ POIDEVIN: 144.

szakszervezete azt kérte a külügyminisztériumtól, hogy a török kormány csak akkor kapjon pénzügyi támogatást tengeri programjához, ha a francia iparnak a kölcsönök fejében megrendeléseket ad.⁴⁹ A kormány e panaszok, kérések elől nem tért ki, sőt, amint már bemutattuk, elkezdte átszervezni a külügyi tevékenységet, hogy a francia kereskedelem, ipar megfelelő támogatást kapjon. Panaszra persze a külügynek is volt oka. „...a román kormány velünk szemben tanúsított magatartása kitűnő – hangsúlyozza Blondel, bukaresti francia követ -, de gyárosaink követelőzése, apátiája egész egyszerűen megnehezíti a munkánkat. Nem tudom elégszer elismételni, hogy konkurensainknak a helyszínen aktív, mindenről tudó képviselői vannak, miközben honfitársaink legtöbbször csak alkalmi tudósítókat működtetnek, javaslataik néha elkésnek, s követelőzésük nagyon gyakran a riválisoknak adott kedvezményt segítik elő.”⁵⁰ S idézhetjük La Boulinière, athéni francia követet is: „A németek, az osztrákok elébe mennek a megrendeléseknek, megkönnyítik azokat, alkalmazkodnak az igényekhez, elfogadják és keresik az olyan kockázatokat, melyektől profitot remélnek. Mi nem tesszük ezt, miközben itt van a követendő példa...”⁵¹ Természetesen a kormány és az ipari szféra viszonyát nem csupán az egymásra mutogatás, az oda-vissza irányuló panaszok jellemezték, hanem eredmények is születtek.

A már említett Schneider nem csupán panaszkodott, hanem köszönetet is tudott mondani a külügyminisztériumnak azért, hogy támogatta őt Bulgáriában a német konkurenciával szemben, s így erősíthette befolyását a Krupp cég ellenében.⁵² Számokban ez annyit jelentett, hogy 1904-ben 26 millió, 1907-ben 23,4 millió frank hadi megrendelés érkezett Bulgáriából. 1907 és 1911 között Szerbia 50 milliós megrendelést adott Schneidernek, Görögország pedig 1912 és 1914 között 58,2 millió frank értékben vásárolt francia fegyvereket. A Balkánon az áruvásárláshoz kötött kölcsön különösen fontos volt, mivel a francia termékek nem voltak ver-

⁴⁹ A. E. Turquie, N.S. 162. Paris, 13 mai, 1910. Widmann aláírás. IN: POIDEVIN: 144.

⁵⁰ A.E. Roumanie, N.S. 24. Bucarest, 25 mai 1910. IN: POIDEVIN: 149.

⁵¹ A.E. Grèce, N.S. 37. 24 janvier 1907. IN: POIDEVIN: 149.

⁵² A.E. Bulgarie, N.S. 15. Le Creusot, 22 février 1897. IN: POIDEVIN: 162.

senyképesek a némettel vagy osztrák-magyarral szemben.⁵³ A *Revue économique internationale* 1910 októberi száma azt emelte ki, hogy „*sem az orosz, sem a balkáni vagy a latin-amerikai kölcsönök nem vezettek jelentős ipari megrendelésekhez*”. A lap ezért teljesen érthetőnek tartja, hogy amit a bankok elmulasztottak, azt a kormány igyekszik pótolni azzal, hogy megköveteli a kölcsönt adóktól: gondoljanak a francia iparra is.⁵⁴

Úgy tűnt, a pénzügyi ágazat sokélú fegyver a francia kormány kezében. Az árukapcsolással erősítette a világpiacon nem igazán versenyképes francia ipar helyzetét. Felhasználta a kereskedelmi befolyás növelésére, pénzügyileg Franciaországhoz köthetett olyan országot, ahol koncessziókat, befolyási övezeteket akart szerezni. S miközben javította a gazdasági pozíciókat, a francia hatalmi helyzet is erősödött. A pénzügyi fegyvert azonban közvetlenül is bevetették külpolitikai célok érdekében.

„*A pénzfegyver egyetlen korban sem játszott olyan nagy szerepet, mint a miénkben.* – jelentette ki Max Warburg, a német bankárok harmadik általános kongresszusán 1907 szeptemberében.⁵⁵ „*Franciaország növekvő befolyása csaknem kizárólag tőkehatalmának tulajdonítható. Erre alapozva kötötték meg az orosz szövetséget, s ez volt a legfontosabb tényező az angol-francia antant létrejöttében is. A pénzügyi befolyás jelentősen erősítette Franciaország befolyását Algécirasban. ...s ne feledjük, hogy Olaszország éppen egy járadékkonvertálást hajtott végre, egy olyan műveletet, amely arra kötelezte őt, hogy béküljön meg a francia szempontokkal. Az eredmény sokkal inkább a francia pénzügyek győzelme volt, mint a diplomáciáé. Még eléggé emlékszünk arra, hogyan hatottak a pénzügyek a Portsmouth-ban megkötött békefeltételekre. Ha tehát pozíciókat biztosítani akarjuk, akkor hadseregünk oldalára kell állítani pénzügyeinket.*” A német bankár

⁵³ 1914-ben a balkáni francia tőkebefektetések értéke az államkölcsönökkel együtt 2.800 millió frank volt az alábbi megoszlásban: Románia 780 millió frf., Szerbia 800 millió frf., Görögország 700 millió frf., Bulgária 512 millió frf. GIRAULT, René: *Les Balkans dans les relations franco-russe en 1912*, *Revue historique*, 1975/Janvier-mars, 158-162.

⁵⁴ POIDEVIN: 162.

⁵⁵ A.E. Allemagne, N.S. 66. IN: POIDEVIN: 59.

kizárólag a pénzügyi szférának tulajdonította a francia diplomácia sikereit. A kortársak közül mások is kiemelték a frankdiplomácia jelentőségét. „A francia kormány megértette, hogy a nép gazdagsága és a fix jövedelmű tőkebefektetések előtérbe helyezése képezik az ország legszilárdabb támaszát...” – írta Somary a *Revue économique internationale* 1910 januári számában.⁵⁶ S még egy idézet, ezúttal a *Revue financière universelle* 1912. március 15-i számából: „A tőke olyan fegyver lett, melyet a kormányok érdekeiknek megfelelően használhatnak a nemzetközi kapcsolatokban. Nehéz lenne tagadni, hogy a pl. a Deutsche Bank azon műveletei, melyek segítségével tőkét akar összegyűjteni a bagdadi vasút megépítéséhez, vagy az angol és a francia bankok tárgyalásai Törökországgal azért, hogy új vasúti koncessziókat szerezzenek, ne első-sorban politikai műveletek lennének.”⁵⁷

A francia tőke az első világháború előtti évtizedekben olyan hatékony eszközt, fegyvert kínált a külpolitika számára, amely képes volt kompenzálni a gazdaság egyéb, szintén stratégiai mutatóinak a viszonylagos gyengeségét is, és ezzel a francia nagyhatalmiság egyik tényezője lehetett

⁵⁶ Id.m. 59.

⁵⁷ M. LAIR: *Les capitaux français en Allemagne*, Id.m. 59.

Németh István

*Európa-tervek és magán Európa-szervezetek az 1920-as
években*

Az Európa-gondolat értelmiségi védelmezői

1922–1923-ban új erők jelentkeztek az Európa-gondolat védelmében, amelyek főleg negatív tapasztalatokból táplálkoztak: Európa súlyos gazdasági helyzetéből, a béke és biztonság vágyából, a pacifista eszmék terjedéséből, a Népszövetség befolyásának túlbecsüléséből, az amerikai gazdasági hatalomtól és a szovjet ideológiai befolyástól való félelemből, valamint abból a tudatból, hogy Európa népei kulturális és szellemi tekintetben számos közös vonással rendelkeznek. A felismerésben elsősorban a nemzetközi gondolkodásmódhoz szokott értelmiség részei jártak elől, akik Európa államainak politikai és gazdasági integrációját sürgették. Közöttük csak kevesen számoltak tudatosan európai unió létesítésével; egyszerűen számos probléma megoldását másként nem tartották lehetségesnek.

Ezek az erők elsősorban Franciaországban, Ausztriában, Németországban hatottak. A francia költő és filozófus Drieu la Rochelle 1922-ben Párizsban megjelent *Mesure de la France* (Franciaország lépése) című könyvében feltette a kérdést: mit kellene tenni a kis félsziget Európának gazdasági és politikai felaprózódásának megszüntetésére. Válasza: „*Európának egyesülnie kell, különben a világbirodalmak elnyelik. Ez nem a kozmopolita ábrándozások vagy kocsmai törzsasztalok témája. Ez olyan sürgős szükségszerűség, amikor élet-halálról van szó*”.

A francia újságíró és politikus Joseph Caillaux 1922-ben *Où va la France? Où va l'Europe?* (Hova tart Franciaország? Hova tart Európa?) szintén Párizsban megjelent könyvében a gazdasági problémákat elemezte, s Európa népeit „*széles bázisú gazdasági együttműködésre*” szólította fel. Európa politikai vezetőitől pedig az egész kontinenst gazdasági egységként kezelő konferencia összehívását, s alkotmányának kidolgozását követelte.

A német Wilhelm Heile - Friedrich Naumann Közép-Európa elméletének híveként - Közép-Európát összekapcsolta az egyesült Európa eszméjével, s a közép-európai elképzelést az *Európai Egyesült Államok* irányába tett lépésként kezelte. Ezen ugyan a közép-európai német befolyás helyreállítását értette, mégis hozzájárult az európai unió gondolatának németországi elterjedéséhez.

Richard Baerwald pszichológus 1923-ban Badenban megjelent *Vereinigten Staaten von Europa* (Európai Egyesült Államok) című könyvében az európai eszme szépségétől és logikájától lenyűgözve úgy vélte, hogy Európa népei az unió gondolata felé fordulnának, ha ismernék elérésének módjait. Elméleti és víziókban bővelkedő könyvét a hozzá vezető utak bemutatásának szentelte.

A lengyel Emmanuel Malynski gróf 1922-ben Párizsban megjelent *Pour sauver l'Europe* (Európa megmentésére) című könyvében az európai föderáció megvalósításának szokatlan tervét vázolta fel. Abból indult ki, hogy az európai probléma gyökerét a Poroszország által uralt Németország s a kommunista Oroszország alkotja. Ezért a békeszerződésben Poroszország leválasztását s gyengítését, a délnémet államok erősítését, a dunai föderáció alapjainak megteremtését sürgette egyfajta bátyaként az erősödő Németországgal és Oroszországgal szemben. Mivel továbbra is fennáll Németország egyesítésének, erősödésének, sőt a Szovjetunióval való szövetkezés lehetősége, a nyugat-európai államok számára csak az a kiút marad, hogy Németország támogatásával biztosítsák Oroszország befolyási övezetekre való felosztását.¹

Az osztrák Richard Coudenhove-Kalergi mindenki másnál jobban hozzájárult az európai gondolat támogatásához. A *Páneurópa* s az *Európai Egyesült Államok* kifejezések bevonultak a szóhasználatba. Utóbbi jobban elterjedt, jóllehet szorosabb egyseget jelzett, mint amire akkortájt Európában reális kilátás volt.

1923 őszén az Európa-gondolat hívei tovább erősödtek, amelyhez a politikai légkör is kedvezett. A Ruhr-vidék francia-belga megszállása nem csak a nemzeti szenvedélyeket korbácsol-

¹ PEGG, Carl H.: *Vorstellungen und Pläne der Befürworter eines europäischen Staatenbundes in den Jahren 1925–1930*. Europa Archiv, 1962. Folge 22, 783–785. o.

ta fel, hanem ismét érzékeltette az európai együttműködés szükségességét. A németek Stresemann vezetésével levonták a tanulságot és nagyobb hajlandóságot mutattak a franciákkal való együttműködésre és a szerződések formális teljesítésére. A franciák pedig érzékelték a német politika változását. London és Washington nyomására egy enyhébb németországi politika folytatását keresték. Egyre több könyv jelent meg Európa nyomorúságos gazdasági helyzetéről és az európai gazdasági együttműködés szükségszerűségéről. Erősödött a pacifista mozgalom, főleg Németországban és Belgiumban emlegették gyakran az európai tudat erősítésének fontosságát.²

Az első világháború utáni nagy átrendeződés gazdaságilag hátrányos következményeinek felszámolására az európai államok szorosabb gazdasági együttműködést, egyfajta *gazdasági uniót* szorgalmaztak. Az elképzelések között első helyen szerepeltek a különböző indíttatású vámuniós törekvések, amelyek Európa gazdasági pozícióját védelmezték főleg az Egyesült Államokkal szemben. A vámunió alapfunkcióját a belső vámhatárok lebontásában, Európa széttagoltságának felszámolásában látták, amelyet ki kell egészíteni az egységes szociális törvényhozással, s az európai államok politikai megbékélésének programjával, amely végül az Európai Egyesült Államok megalakulásával teljeseedik be.

A javaslatok a forgalmi szférát is érintették, s elsősorban az Európán belüli közlekedés racionális megszervezését, a közös intézmények felállítását szorgalmazták. Német és francia tervek foglalkoztak a termelés európai megszervezésével, nemzetközi kartellmegállapodásokkal, olyan európai érdekközösség létrehozásával, amely a gazdasági nehézségek leküzdésével egyúttal a megbékélést és a szolidaritás fejlesztését is szolgálná.³

A gazdasági integráció előrevitele érdekében különböző nemzetközi szervezetek tevékenykedtek. Egyes kérdések megoldásának igényével a *Népszövetség* világgazdasági és vámfegyverszüneti konferenciái is felléptek. 1925-ben német-francia kezdemé-

² Uo. 786.

³ KÖVICS Emma: *Az európai egység kérdése és Németország 1919–1933*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1992. 42–43.

nyezésre megalakult az *Európai Váme Egyesülés* (Europäischer Zollverein). Ennek csoportjai egyetértettek abban, hogy össze kell fogni a protekcionizmus ellen és el kell távolítani mindazokat a gazdaságpolitikai akadályokat, amelyek gátolják Európának a világ többi nagy gazdasági térségével való egyenrangúsítását. Szintén 1925-ben alakult meg Bécsben a szabadkereskedelmi elveket valló Julius Meinl bécsi nagykereskedő ösztönzésére a *Mitteuropäischer Wirtschaftstag* (Közép-európai Gazdasági Konferencia),⁴ amely a gazdaságilag egymásra utalt közép-kelet-európai államok együttműködését sürgette nagyobb gazdasági térség kialakítása érdekében.

Németországban többszöri névváltoztatás után 1926 közepén Wilhelm Heile vezetésével megalakult a *Szövetség az európai megegyezésért* (Verband für europäische Verständigung), amely az európai egyesülést német nemzeti érdekeknek tekintette. „*Németország programját Európának kell nevezni, s akkor Németország programja Európa programjává is válik*” – hangsúlyozta Heile. A Locarno-politika támogatásának programjával szerveződő demokratikus nacionalista eszmerendszerű szervezet a népszövetségi gondolat talaján állt. De rövidesen kiderült, hogy a nemzeti indíttatású programot csak átmenetileg lehetett összeegyeztetni az európai összefogás gondolatával. Mivel a Stresemann-féle külpolitika a német szuverenitás visszaszerzése után a revízió lehetőségét már nem tudta biztosítani, a német közvélemény elfordult a megbékélési politikától és a Heile-féle szervezettől.⁵

1929 szeptemberében a Népszövetség közgyűlésén Aristide Briand francia külügyminiszter Európa témájának szentelte beszédét, majd a francia kormány 1930 májusában eljuttatta az európai kormányokhoz az európai szövetségi rendszer megszervezéséről készített memorandumát (Briand-terv),⁶ amely azonban rövidesen a feledés homályába merült.

⁴ BERNDT, Roswitha: *Wirtschaftliche Mitteleuropapläne des deutschen Imperialismus (1926–1931)*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1975. 305–334.

⁵ KÖVICS: id.m. 143.

⁶ NÉMETH István–KOC SIS András: *A francia kormány memoranduma az európai szövetségi rendszer szervezéséről (A Briand-memorandum, 1930.*

A gazdasági világválság éveiben az európai nagyhatalmak élesedő hegemóniaharca miatt mindinkább háttérbe szorult az európai államok gazdasági és politikai együttműködésének az 1920-as években felmerült alternatívája és az integrációs törekvések átmenetileg felmorzsolódtak. A német nemzetiszocialista politika mind érzékelhetőbb dominanciája pedig rövidesen még a kontinensről is kiszorította az Európa-gondolat képviselőit.

Richard N. Coudenhove-Kalergi Páneurópa mozgalma

Coudenhove-Kalergi az 1920-as évektől elemezte és népszerűsítette – zseniális különként, idealistaként, szinte vallásos fanatizmussal és ambiciózus propagandistaként – Európa háború utáni helyzetét és szervezett „*pártok feletti tömegmozgalmat*” az európai államok egyesülése érdekében. Azon kevés modernkori személység közé tartozott, aki hivatalos megbízás nélkül, saját kezdeményezésére volt sikeres egy egész kontinens sorsát meghatározó szervezet megalakításával.

*Richard Nikolaus Coudenhove-Kalergi*⁷ 1894. november 17-én Tokióban született osztrák arisztokrata diplomata és japán felesége második gyermekeként. Gyermekéveit a cseh erdőben fekvő ronspergi családi kastélyban töltötte, majd a jó hírű bécsi Theresianumba járt. Filozófiát és újkori történelmet tanult, s az *Objektivitás, mint az erkölcs alapelve* című témakörből doktorált, amelyről már ekkor könyvet írt. 1913 telén Bécsben megismerkedett Ida Rolanddal, a Burgtheater népszerű és sikeres színésznőjével, akivel rövidesen házasságot kötött. A színésznő később feladta pályáját és férje munkatársa lett.

Az első világháborút az európaiak polgárháborújának tekintette, amely alapjában véve Németország és Oroszország küzdelme volt a Habsburg monarchia örökségéért. Ő „*alkalmatlanság*” miatt mentesült a katonai szolgálat alól. A háború után újságíró, a

május 1.) IN.: Társadalmi Szemle, 1997/10, 66–71. NÉMETH István: *Európa-tervek 1300–1945*, ELTE Eötvös Kiadó, Budapest 2001. 323–331.

⁷ Életrajzához magyarul lásd: KÖVICS: id.m. 66–68. NÉMETH: *Európa-tervek...* id.m. 199–205. BÓKA Éva: *Az európai egység gondolat fejlődéstörténete*, Napvilág Kiadó, Budapest 2001. 159–169.

Neue Rundschau és a *Zukunft* című lapok munkatársa, s a baloldali értelmiségi csoportok felé orientálódott. A bécsi Humanitas szabadkőműves páholy tagjaként azon irányzathoz tartozott, amely az európai országok gazdasági és politikai közeledését szorgalmazta. Legfőképpen a filozófia kötötte le: 1921-ben jelent meg *Etika és hiperetika*, 1925-ben a *Gyakorlati idealizmus*, majd 1927-ben a *Hős vagy szent* című könyve.

1919-ben az Egyesült Államok népszövetségi csatlakozásának lehetőségeit keresve jutott arra a felismerésre, hogy a világ öt nagy térségre tagolódik: a már megszerveződött Pánamerikára, északon Szovjet-Oroszországra, délen a brit impériumra, Távol-Keleten Japán és Kína mongol népi blokkjára, s a még teljesen szervezetlen Páneurópára.

A Nobel-békedíjas amerikai békeharcos Alfred Hermann Fried *Pánamerika* című könyvének ismeretében Coudenhove-Kalergi a pánamerikai együttműködésből vezette le Páneurópa új fogalmát, amelyet találóbbnak tekintett az *Európai Egyesült Államokénál*. Megvalósulásától elsősorban az új világháború kitörésének megakadályozását, gazdaságilag pedig a vámhatárok nélküli nagy európai piac létrejöttét remélte.

Az 1919 szeptemberi Saint-Germain-i békeszerződés következtében Coudenhove-Kalergi csehszlovák állampolgár lett. Páneurópa-tervéről először 1920 tavaszán Thomas G. Masaryk csehszlovák elnöknek beszélt, aki előrehaladott kora miatt tartózkodóan fogadta a fiatal idealista javaslatát. Ezért újabb szövetségek után nézett és az „európai kérdésről” kezdett cikkezni. Mivel Georg Bernhard, a berlini *Vossische Zeitung* főszerkesztője is a Páneurópa-gondolat szenvedélyes híve lett, 1922 nyarán a bécsi *Neue Freie Presse*-vel együtt megjelentették a *Páneurópa Unió* alakulási felhívását, amelyre 51 olvasó jelentkezett. Baráti körben eközben fáradhatatlanul agitált európai egyesítési tervei mellett, majd a felső-ausztriai Würting kastélyában három hét alatt megírta világhírű *Páneurópa* című könyvét, amely 1923 októberében jelent meg a Zsolnay Pál tanácsára Bécsben alapított Páneurópa Kiadónál.

A könyvet Európa ifjúságának ajánlotta: „E könyv célja, hogy Európa valamennyi népében szunnyadó nagy politikai mozgalmat

ébrezzsen. Az egységes Európát már sokan megálmodták, de kevesen határozták el magukat annak megalkotására. A vágyakozás terméketlen marad, csak az akarat lesz eredményes. Páneurópát egyedül csak az európaiak akarata valósíthatja meg; s egyedül szintén csak az európaiak akarata tartóztathatja fel...

Az európai kérdés így hangzik: megőrizheti-e Európa politikai és gazdasági szétforgácsoltságában békéjét és önállóságát a növekvő, Európán kívüli világhatalmakkal szemben, vagy arra kényszerül, hogy létezésének megmentése érdekében államszövetséggé szerveződjön?

Páneurópa ellen az utópia vádját emelték, de arra fittyet hány. Természeti törvény nem gátolja megvalósítását. Megfelel Európa túlnyomó többsége érdekének és csak egy letűnőben lévő kisebbség érdekét sérti. E kicsi, de erős kisebbség, amely manapság Európa sorsát irányítja, Páneurópát utópiának igyekszik beállítani. Erre azt lehet válaszolni, hogy minden nagy történelmi esemény utópiaként kezdődött és realitásként végződött. 1913-ban a lengyel és cseh köztársaság utópia volt, de 1918-ban valósággá lett; 1916-ban a kommunisták győzelme Oroszországban utópia volt, 1917-ben realitás. Minél fantáziátlanabb valamely politikus, annál nagyobbak tűnik számára az utópia birodalma és annál kisebbnek a lehetőségek birodalma. A világtörténelem több fantáziával rendelkezik mint bábokkal, és meglepetések, megvalósult utópiák láncolatából áll.

Hogy valamely gondolat utópia marad vagy realitás lesz, többnyire hívei számától és tettei erejétől függ. Amíg Páneurópában ezrek hisznek, addig utópia marad; ha majd milliók hisznek benne, akkor politikai programmá válik; s ha majd százmilliók, akkor meg is valósul. Páneurópa jövője tehát attól függ, hogy híveinek első ezrei rendelkeznek-e hittel és meggyőző erővel milliók megnyerésére, és hogy a tegnapi utópiát a holnap valóságává változtassák. Felszólítom Európa fiatalságát, valósítsa meg e művet!”

Ezután roppant fáradtságos, szinte egyszemélyes szervezőmunkába fogott. Később az 1922-1932 közötti éveket a gondolat elhíntése évtizedének nevezte. Mivel az európai kultúra tartós alapjának a görög és keresztény hagyományokat tekintette, a

mozgalom szimbólumául a „*napkeresztet*” választotta: vörös keresztet sárga napban, Krisztus keresztjét Apolló napjában. A mozgalom mottójául pedig Szent Augustinus egyik mondatát tette: „*In necessariis unitus – in dubiis libertas – in omnibus caritas*” (Szükségben: egyetértés, kétségben: szabadság, mindenekelőtt: tevékeny szeretet).⁸

A szervezetbe belépőktől nem kért tagdíjat, ezért állandó adományokért kellett kilincselnie. A mozgalmat erkölcsileg megterhelte, hogy együttműködött a nagybankokkal s a nehéziparral. Az első adományozók között volt a bécsi Louis *Rothschild* báró, a hamburgi Max *Warburg* bankár, aki a mozgalmat első három évében támogatta. Később, többek között Robert *Bosch*, a Dresdner Bank, az Österreichische Kreditanstalt volt aktív. A Páneurópa Unió gondolatával rokonszenvezett a katolikus Ignaz *Seipel* osztrák kancellár és a köztársaság későbbi szövetségi elnöke, a szocialista Karl *Renner*. A szervezetnek az osztrák kancellár a bécsi Hofburgban biztosított hivatali helyiséget.⁹

Az Unió hivatalos orgánuma, a *Páneurópa* című folyóirat első száma 1924 áprilisában jelent meg, amely közölte kiáltványukat. Ezt és a *Páneurópa* című könyvet számos nyelvre lefordították. A filozófus író Coudenhove-Kalergi egyik napról a másikra világhírnévre tett szert.

A Páneurópa-eszme tudatosan vállalt ideológiai-politikai eklekticizmusával igyekezett pártok feletti tömegmozgalommá válni, amelyhez a bolsevizmus és a sovinizmus hívein kívül bármely világnézet vagy politikai eszme hívei csatlakozhattak. A korábbi integrációs elméleteket a legkülönbözőbb módon egyesítette, s a külpolitika primátusának rendelte alá. Mivel Coudenhove-Kalergi a háborús veszély elhárításának módjait keresve jutott el a Páneurópa-gondolatig, eszmeileg a pacifizmus határozta meg a mozgalmat. Alapvetően kontinentális szemlélete miatt azonban

⁸ ITALIAANDER, Rolf: *Richard N. Coudenhove-Kalergi, Begründer der Paneuropa-Bewegung. Persönlichkeiten der europäischen Integration*. Bd. 5. Eurobuch-Verlag August Lutzeyer, Freudenstadt 1969. 33–34.

⁹ COUDENHOVE-KALERGI, Richard Nikolaus: *Paneuropa vom 1922 bis 1966*, Verlag Herold, Wien-München 1966. 59–60.

nem jött létre tartalmi együttműködés a népszövetségi gondolat mellett elkötelezett nemzetközi békemozgalommal.¹⁰

Az európai összefogás tartalmát a kulturális egységben, a keresztény és hellenisztikus alapon nyugvó vallásban és művészetben, valamint a közös történelemben, a hasonló életstílusban és erkölcsi felfogásban látta. Európa határainak megvonásakor az un. kiseurópai megoldást vallotta, vagyis a Szovjetunió és Nagy-Britannia kizárását Páneurópából, egyúttal hangsúlyozva, hogy Páneurópa nem irányul ellenük. Mivel az újabbkori történelemben állandó törekvés mutatható ki az Európa feletti orosz hegemónia megszerzésére - vélekedett -, Európának e törekvésekkel szemben Páneurópa keretében kell védekeznie politikailag és gazdaságilag egyaránt. Meg kell teremteni azonban a Szovjetunióval való békés szomszédi viszony politikai feltételeit, közöttük a belügyekbe való be nem avatkozást és a határok kölcsönös garanciáját. Az orosz fejlődést elemezve egy új eurázsiai politikai kontinens szerveződését érzekelte, s az orosz szellem misszióját a nyugat-európai keresztény és az ázsiai kultúra közötti hidat képező eurázsiai kultúra megteremtésében látta. A húszas években a Páneurópa-mozgalom a kölcsönös gazdasági egymásra utaltságot hangoztatta, a gazdasági világválság idején viszont már elsősorban a szovjet külkereskedelem monopóliuma elleni egységes európai fellépést szorgalmazta. Jóllehet a későbbiekben nyitva hagyta Nagy-Britannia és a Szovjetunió csatlakozási lehetőségét az európai egyesüléshez, a következő években mégis inkább a Szovjetunió kirekesztésének tendenciája erősödött meg nála.¹¹

Nagy-Britannia földrajzilag, gazdaságilag és kulturálisan ugyan erősen kötődik Európához, azonban szoros kapcsolat fűzte a brit birodalom részeihez. Európa egységét ezért lehetetlen megszervezni Anglia egyetértése nélkül vagy ellenére. Az egész brit birodalom és az európai államok egyesülése viszont Európa számára jelentene veszélyt. Egy brit-páneurópai antant azonban biztosíthatná a tartós békét és bizonyíthatná a békés egyesülés szándékát. Valójában a Briand-terv angol fogadtatása ébresztette rá,

¹⁰ KÖVICS: id.m. 76.

¹¹ NÉMETH: *Európa-tervek...* id.m. 201.

hogy Anglia inkább akadályozza, mintsem segíti az európai egyesítési törekvéseket.¹²

Azt vallotta, hogy Páneurópának katalizátorként kell szerepelni a nagyhatalmi viszonyok új alapokon történő átrendezésében. Az európai integráció egyik legfontosabb indítéka a megrendült európai világhatalmi pozíciók kedvezőtlen tendenciáinak visszaszorítása. Az európai világhatalom összeomlásának Európán kívüli tendenciájához sorolta az Egyesült Államok első világháború utáni világgazdasági vezető szerepét és politikailag is globális hatalommá válását. Másrészt összeomlott az európai népek kizárólagos uralma Ázsiában. Japán az Oroszország fölötti katonai győzelmével (1904–1905) az aktív nagyhatalmi politika színterére lépett, majd világhatalommá vált. E folyamat Kína emancipációjával kiegészülve alapvető szerepet játszik az új világpolitikai struktúrában és Európa hatalomvesztésében. A folyamatot betetőzte, hogy a 19. században még a kontinenshez tartozó Nagy-Britannia és Oroszország belső struktúrájuk átalakulása következtében „*kinőtte*” Európát és elszakadt a kontinens politikájától.

Az európai világuralom visszaállítása ugyan már nem lehetséges, de lehetőség nyílik az európaiak békéjének, szabadságának és jólétének megóvására, ha ötödik világhatalomként beilleszkedik az új világpolitika struktúrájába.¹³

A Népszövetség válságának okát két különálló feladat – Európa, illetve a világ újjászervezése – egyidejű felvállalásában látta. A szervezet reformjára 1925 júliusában benyújtott memoranduma kontinentális szekciók létrehozását javasolta a politikai kontinensek elvének elismerésével. A Briand-terv megbuktatásával világos lett számára, hogy a Népszövetség Titkársága a Páneurópa-eszmével való szembenállás centruma lett. Az 1932. évi nemzetközi események alapján a Népszövetség teljes csődjét állapította meg, s más együttműködési formák kiépítését ajánlotta.

A Páneurópa-mozgalom biztonsági elképzelése lokális és interkontinentális háborúkat különböztetett meg. Az önálló politikai kontinenseken belüli konfliktusok esetén Páneurópának arra kell

¹² KÖVICS: id.m. 81.

¹³ NÉMETH: *Európa-tervek...* id.m. 202.

törekednie, hogy kívül maradjon e konfliktusokon. Az interkontinentális béke biztosítására a kontinensek közötti szerződés szolgálhatna, amely bűncselekménynek nyilvánítaná a kontinensek közötti háborút. A felszabadító háborúk realitásával számolva Európa államai számára a különállás megőrzését, egyfajta közvetítő szerepet ajánlott az angolszász és szovjet világpolitikai koncepció között, ezáltal elkerülendő, hogy azok Ázsia feletti uralomért folyó harcukat Európa rovására vívják meg.

Páneurópa fundamentumának a francia-német együttműködést tekintette. Megbékélésük legnagyobb eredménye az 1925. évi locarnói szerződés volt. Fő problémájának a keleti határok garanciájának hiányát tartotta, s óvott az illúziótól, hogy Locarnóval a béke tartósan biztosítható, mivel számos problémát kiiktatott a megállapodásokból. A harmincas években a két nyugat-európai nagyhatalom keleti szövetségi rendszereinek (francia-lengyel, német-szovjet) feláldozásával ajánlotta megszilárdítani mind bizonytalanabbá váló szövetségüket. Az osztrák kérdés megoldását is az európai egyesüléssel kötötte össze.¹⁴

A német sajtó mind pozitívabban reagált a Páneurópa Unióra, s a szociáldemokrata *Vorwärts* és a polgári-liberális *Deutsche Allgemeine Zeitung* is felkarolta. A német Páneurópa-csoport elnöke a szociáldemokrata Paul Löbe Reichstag-elnök lett, aki haláláig az „Európa-gróf” híve és barátja maradt. Gustav Stresemann külügyminiszter is elismerően nyilatkozott a Páneurópagondolatról és Coudenhove-Kalergi rendkívüli tetterejéről. Franciaországban Edouard Herriot kormányfőt, a szenvedélyes köztársasági politikust nyerte meg ügyének. Ez különösen fontos volt a németellenes gyűlölet tompításához s a francia-német hidegháború megszüntetéséhez. Olaszországban Carlo Sforzában, az egykori külügyminiszterben talált az első szószólóra. Később fogadta őt Benito Mussolini is, aki érdekelt volt Európa egyesítésében, amelyet elsősorban a vámok leépítésével kívánt elérni. A Coudenhove-Kalergi házaspár felkereste Belgiumot, Magyarországot s Lengyelországot is. E három országban, valamint Spanyolországban, Bulgáriában, Romániában, Jugoszláviában, Ész-

¹⁴ Uo.

országban, Lettországbán, Litvániában működtek a bécsi Páneurópa Unió szekciói. 1933-ra 16 európai államban működtek tagozatai.¹⁵

A vezető politikusok mellett rövidesen számos költő és író lett az európai egyesítés híve. Közéjük tartozott Paul Claudel, Gerhart Hauptmann, Selma Lagerlöff, Heinrich Mann, Thomas Mann, Karin Michaelis, Rainer Maria Rilke, Jules Romain, Arthur Schnitzler, Miguel de Unamuno, Fritz von Unruh, Paul Valéry, Franz Werfel, Stefan Zweig. Csatlakozott hozzájuk Sigmund Freud, Albert Einstein, Ortega y Gasset, valamint Richard Strauss, Bruno Walter és Max Reinhardt. Különösen aktív volt Bronislav Huberman lengyel hegedűművész. A brit államférfiak közül elsősorban Leo S. Amery gyarmatügyi miniszter állt ki mellette. Az Egyesült Államokban három hónapos előadókörutat tett, hogy eloszlassa az Európai Egyesült Államok eszméjével szembeni amerikai fenntartásokat. Megbeszélést folytatott Hoover elnökkel, Frank Kellogg államtitkárral, Bernard Baruch bankárral és Walter Lippmann publicistával is. Párizsban pedig Aristide Briand lett Páneurópa híve.

Első sikerét 1926 őszén aratta, amikor október 3–6. között Bécsben ülésezett az első nemzetközi Páneurópa-kongresszus, amelyen 24 nemzet több mint kétezer küldötte vett részt. A plenáris ülés középpontjában a francia-német közeledés állt, a bizottságok pedig a gazdasági, politikai és szellemi-kulturális együttműködésről tanácskoztak. Párizs és Berlin mindinkább a mozgalom központja lett. Briand teljes politikai tekintélyét bevetette a mozgalom terjesztése érdekében, s 1929 szeptember elején megszervezte a Népszövetség kezdeményezését, s Genfben történelmi nyilatkozatot tett a mozgalom melletti elkötelezettségéről. A Berlinben 1930. május 17-én megnyílt második Páneurópa-kongresszussal egyidőben Genfben ismertette Európa-memorandumát. A berlini kongresszus jelentőségét a Briand-tervvel való összekapcsolódása adta, jóllehet hamarosan kiderült, hogy a francia hatalmi érdekek szerinti egyesítési javaslatról volt

¹⁵ DRUCKER György: *A nemzetközi szervezetek*, Magyar Külügyi Társaság, Budapest 1933. 186. o.

szó. Mindazonáltal a kibontakozó francia-német küzdelemben a Páneurópa-mozgalom elfogulatlan integrációs mozgalomként szerepelt, s továbbra is aktív propagandát folytatott.¹⁶

Az elmélyülő európai gazdasági és politikai válság okainak vizsgálatára és leküzdésének javaslatait kidolgozandó 1932 októberében Bazelben ülésezett a harmadik Páneurópa-kongresszus. A gazdasági kérdések megtárgyalása mellett Coudenhove-Kalergi itt terjesztette elő az „*Európai Párt*” megalakításának programját. Azonban az első évek lendülete már megtört. Az európai tömegek valójában már a nagy nemzeti osztálypártok mögé sorakoztak fel.

1933. január 30. után Németországban a Páneurópa-mozgalmat pacifista szervezetként azonnal feloszlatták, s Coudenhove-Kalergi írásait betiltották. Emiatt számos német barátjától, pénzügyi támogatójától elszakadt. De megkísérelte, hogy a hitleri Németországon kívül – ellene küzdve – mentse, ami ezekben az években a Páneurópa-gondolatból menthető volt. Előbb Masaryk elnököt kérte arra, hogy a prágai rádióban az emberi szabadságról tartandó előadássorozattal szegülhessen szembe a náci propagandával. Kérését Masaryk elutasította. Ismét csalódott Anglia álláspontjában. A konzervatív Austin *Chamberlain*, egykori külügyminiszter kifejtette neki, hogy a szocialista Robert *Hendersonnal* együtt úgy vélik: Európa egyesítése nem érdeke Nagy-Britanniának. Franciaország pedig saját biztonságára gondolt. A legtöbb európai kisállamról az volt a benyomása, hogy politikusai semlegességre törekednek a közelgő hatalmi harcban. 1933 májusában Mussolini ugyan barátságosan viszonyult a Németország elleni védőbástyát alkotó Franciaország bevonásával kötendő latin unió gondolatához és a Páneurópa-eszméhez, de aktív tevékenységre nem vállalkozott.

Ezért ismét Ausztriára összpontosított, ahol egykor pacifista kampánya indult. Engelbert Dollfuss kancellár elvállalta az osztrák Páneurópa bizottság tiszteletbeli elnöki tisztét és a mozgalmat újabb anyagi és erkölcsi támogatásban részesítette. Kitartóan munkálkodott tovább Párizsban is, ahol Louis *Barthou* külügyminiszter 1934 októberi meggyilkolásáig állt a mozgalom oldalán.

¹⁶ KÖVICS: Id.m. 73.

Ausztria és Franciaország mellett pénzügyileg támogatta Csehszlovákia és Románia is.

1934. május 17-én az osztrák parlament nagy üléstermében páneurópai nagygyűlést rendeztek, ahol Dollfuss kancelláron kívül Kurt von Schuschnigg oktatási miniszter – a későbbi kancellár – is előadást tartott. Ida Roland felolvasta Victor Hugo 1849-ben, a párizsi pacifista kongresszuson tartott beszédét, amelyben többek között az alábbiakat mondta: „*Eljön a nap, amikor a két hatalmas szövetség, az Amerikai Egyesült Államok és az Európai Egyesült Államok az óceánon keresztül kezet nyújt egymásnak áruik, kereskedelmük, iparuk, művészetük, kultúráik cseréjére...*”

Dollfuss meggyilkolása (1934. július 25.) után utódja, Schuschnigg igyekezett folytatni a Páneurópa-politikát. 1935-ben Bécsben rendezték meg a mozgalom negyedik kongresszusát, amely nagy nemzetközi rendezvénné vált a nemzetiszocializmussal szemben. 1936-ban Coudenhove-Kalergi kezdeményezésére került sor az I. páneurópai agrárkongresszusra is.

1936 májusában Rómában kifejtette Mussolininek, hogy Hitler nyilvánvalóan az Európa feletti uralomra törekszik, s feltartóztatásának egyedüli lehetősége Olaszország és Franciaország szoros szövetsége. „*Az Ön politikája geometrikus; logikus, de sajnos megvalósíthatatlan*” – válaszolta Mussolini, s felmutatta Léon Blum, francia szocialista miniszterelnök sajtónyilatkozatát, melyben sajnálatát fejezte ki, hogy Olaszország Etiópia elleni hadjárata kapcsán a Népszövetségnek nem sikerült megfojtania Mussolinit. A francia-olasz együttműködést Párizsban szükségesnek, de szintén lehetetlennek tartották. A spanyol polgárháború kitörése után, amikor Hitler és Mussolini szövetségesként avatkozott be a háborúba, a francia-olasz együttműködés minden reménye meg hiúsult. Az európai béke megmentése érdekében ezután Párizs és London szövetségén fáradozott, de a világtörténeti fejlemények könyörtelenül ellene s eszméi ellen irányultak. Hitler bekebelezte az Osztrák Köztársaságot. A Hofburgban székelő központi Páneurópa-irodát a náci Arthur *Seyss-Inquart* kancellár foglalta el. A kiadó könyveit, teljes archívumát megsemmisítették.

Eközben új nagy reménye Winston *Churchill* lett, akivel személyesen 1938 februárjában találkozott először. A brit politikus

bizonyos fenntartásai ellenére Coudenhove-Kalergi szövetségest látott benne. Céljait támogatta Duff *Cooper* is, aki Chamberlain müncheni kapitulációs politikája miatt lemondott a haditengerészeti miniszter posztjáról.

1939 márciusában Csehország annektálása után a Coudenhove-Kalergi házaspár hontalan lett. Ezért francia állampolgárságért folyamodtak, amelyet *Daladier* miniszterelnök a Franciaországért kifejtett rendkívüli teljesítményükért rövid idő alatt megadott. Májusban a Champs Elysées egyik színházában páneurópai nagygyűlést rendezett. 1939. júniusi londoni tartózkodásakor meglepéssel vette tudomásul, hogy Anglia – a korábbiaktól eltérően – Páneurópa hívének vallotta magát. A brit Páneurópa-bizottság elnöke Duff Cooper lett.

A második világháború első napjaiban új felhívással fordult a világ közvéleményéhez, amelyben az európai föderációért folyó harcot, Európa megmentését sürgette. Franciaország kapitulációja után a házaspár az Egyesült Államokba menekült. Az itteni emigráció éveiben a Páneurópa-mozgalom új főhadiszállása a New York-i egyetemen az Arnold J. *Zurcher* professzorral közösen indított szeminárium lett, ahol a hallgatók a föderális berendezkedésű, háború utáni Európa kérdéseit kutatták. Eközben felébresztette álmából az amerikai Páneurópa-bizottságot is, amelyet kiegészített a William Fulbright szenátor elnöklétével működő, a szabad és egységes Európáért küzdő amerikai bizottsággal.

1943 márciusában Coudenhove-Kalergi New Yorkban összehívta az 5. Páneurópa-kongresszust. Churchill miniszterelnökként fordult a világ közvéleményéhez, s a háború utáni politika céljával az egységes Európát hirdette meg. Minden fáradozása ellenére Roosevelt elnököt azonban nem sikerült megnyernie az európai unió gondolatának.¹⁷

Páneurópa– szekció Magyarországon (1926–1932)

A Páneurópa Unió magyarországi szekciója Coudenhove–Kalergi eszmeiségéhez kapcsolódva 1926. június 24-én alakult

¹⁷ NÉMETH: *Európa-tervek...* id.m. 205.

meg Budapesten. „Magyarországnak a trianoni szerződéssel történi szédarabolása, ennek nyomán a magyar ipar túldimenzionáltsága, annak szükségyszerűsége, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása után kiterjedt mezőgazdasági termelésének új értékesítési piacokat szerezzen, valamint az összezsugorodott Magyarország elszigeteltsége a szomszédos országok védővámpolitikája révén, Magyarország számára létfontosságúvá tette a gazdasági terjeszkedést. Ebben az összefüggésben az utóbbi időben növekvő érdeklődést lehetett érzékelni a Páneurópa-gondolat iránt.

A magyar szekció vezető személyisége a Kossuth-Párthoz (baloldali ellenzék) tartozó Rainprecht Antal képviselő, akit az ország ismertebb gazdaságpolitikusai nem vesznek túlságosan komolyan. Ő az Európai Egyesült Államok eszméjét vallja, amelynek szervezete három alappilléren nyugszik: 1. Az európai választott döntőbírósi- és garanciaszerződések rendszerén, amely a locarnói szerződéshez kapcsolódik; 2. az európai vámunió gazdasági közösségén; 3. az európai kisebbségi szerződésen.

A magyar szekció elnökének az egykori kormánypárti minisztert, dr. Lukács György titkos tanácsost választották, aki az egyesület céljának a reformra szoruló Népszövetség kontinentális szervezetre való tagolódását, illetve a népszövetségi szavazások egyhangú rendszerének megszüntetését nevezte. A szervezet elnökségében helyet foglalt dr. Gratz Gusztáv egykori külügyminiszter, Hegedűs egykori pénzügyminiszter, dr. Hantos Elemér korábbi államtitkár, Székács Antal, a Budapesti Kereskedelmi és Ipari Kamara alelnöke, Vészi József, a Pester Lloyd főszerkesztője és mások”.¹⁸

Rainprecht 1926. június 4-i parlamenti beszédében számolt be az európai integrációval kapcsolatos nézeteiről. A magyar szekció megalakítását a páneurópai csoportok Európa különböző államaiban való létrejötte sürgette, illetve az, hogy Magyarország az „1926 októberében összeülő első pán-európai kongresszuson is

¹⁸ Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn (PA AA, B) Pol. 4. R 70104. Schoen budapesti német követ jelentése a Külügyi Hivatalnak, 1926. június 29.

képviselve legyen”¹⁹ Coudenhove-Kalergi szerint „Magyarország vezető férfiainak feladata, hogy a páneurópai eszmét kivigyék az utódállamokba, az egész Balkánra, Bulgáriába, Görögországba és a többi államba”.²⁰

Magyarországon a mozgalom nemcsak a francia-német közeledést tekintette feladatának, hanem azt is, hogy a térség országai emelkedjenek felül ellentétes hatalmi érdekeiken és nacionalizmusaikon, Magyarország és a kisantant építsen ki konszolidált, a békét szolgáló sokrétű együttműködést. Fontosnak tartotta az unión belüli intenzív és rendszeres együttműködést is.

Miként a Páneurópa Unió kapcsolatot tartott fenn a nemzetközi biztonságot, békét és kölcsönös megértést hirdető különböző békeszervezetekkel (*Népszövetségi Ligák Uniója*, *Interparlamentáris Unió*), úgy a magyar szekció is ápolta ezek magyarországi képviselőihez fűződő kapcsolatait. Emellett Lukács volt a *Nemzetközi Béke Egyesület* magyarországi elnöke is.

A Páneurópa Unió magyarországi szervezete mindenki előtt nyitva állt, aki azonosult az egyesült Európa eszméjével. A szekcióhoz magánszemélyek mellett egyesületek, testületek, cégek, szervezetek is csatlakozhattak. Az éves tagsági díj összege 1926-ban évi 4 pengőt (50 ezer koronát) tett ki, és két féléves részletben is fizethető volt. A tagdíj megfizetése mellett valamennyi tag erkölcsi kötelessége volt a Páneurópa-gondolat terjesztése, új hívek toborzása, az állandó tájékozódás, a *Paneuropa* című folyóirat olvasása, és az Unió jelvényének viselése. A szónoki, írói vagy újságírói tevékenységet folytatóktól elvárták a Páneurópa-mozgalom propagandáját.²¹

A magyarországi szekció egyesületi élete viszonylag szervezetten működött. A központi *Vezértitkárságot* bárki felkereshette, tájékozódhatott a Páneurópa Unió felépítéséről, irányelveiről és céljairól. A *Vezértitkárság* irodájában kisebb könyvtár állt rendelkezésre a Páneurópa-mozgalom és a békemozgalom irodalmából.

¹⁹ Nemzetgyűlési Napló (NN), 1926. június 4. 567. ülés. XLIV. kötet, 422. Idézi: KISS Henrietta: *A Páneurópa Unió (1922–1932)*, Szakdolgozat, ELTE, BTK, 2002. 85.

²⁰ Uo.

²¹ Uo. 89.

A *Vezértitkárság* nyújtott információt a külföldi páneurópai- vagy békekongresszusokról, és részletes tájékoztatót szerzett a Páneurópa-eszmével rokon célkitűzésekért küzdő egyesületekről, szervezetekről és azok tanácskozásairól. A szervezet központi irodája hangolta össze a propagandamunkát, terjesztette az Unió brosrúrait, kátéit, népszerűsítette Coudenhove–Kalergi műveit vagy árulta a mozgalom jelvényeit és kitűzőit. Rendszeres könyv-akciók formájában juttatta el Coudenhove–Kalergi német nyelvű könyveit az érdeklődőkhöz. 1931-ben megalakult a szervezet ifjúsági szekciója is.

A politikai-egyesületi élet formája a politikai gyűlés volt. Az 1920-as években ennek többnyire az ún. politikai vacsorák adtak keretet, de tartottak egyéb gyűléseket is. A magyar szekció tagjai minden hónap első péntekjén este fél kilenckor tartották havi öszszjöveteleiket a Gresham-kávéház különtermében.

A magyarországi szekció pontosan érzékelte, hogy a propagandán és az eszmei előfutár szerepen túlmenően a páneurópai szervezőmunkát a gyakorlati tevékenység felé kell elmozdítani. Ezért „*alulról jövő kezdeményezésként*” sürgették az unió felkészítését, hogy szükség esetén a Páneurópa Unió egyedül is hozzáláthasson Európa egyesítéséhez.

A Briand-memorandum (1930 május) megérkezésekor a magyarországi szekció elnöke emlékiratot nyújtott át *Walko* Lajos külügyminiszternek, amely felhívta a magyar kormány figyelmét azokra a momentumokra, amelyeket a Páneurópa-eszme magyarországi hívei európai és nemzeti szempontból fontosnak tekintettek a Briand-memorandum megválaszolásakor. 1930. évi közgyűlésükön gazdasági adatgyűjtésre és a sajtópropaganda egyesítésére vonatkozó akció indítását határozták el. A javaslat együttműködést szorgalmazott valamennyi testvérszervezettel. Javaslatukat megküldték Coudenhove–Kalerginek, illetve valamennyi Páneurópa-szekciónak. Az egyetértő állásfoglalások után a második tervezet már részletesen kidolgozta a statisztikai adatok összeállításának és a sajtó szervezésének módszereit.²²

²² Uo. 89.

A magyarországi szekció propagandája legélesebb és leghatékonyabb eszközének az előadó tevékenységet tekintette. Az idegen korporációk, társadalmi egyesületek és érdekképviselők keretében megrendezett előadások többször nívós hozzászólásokkal vitaestekké alakultak. A legtöbb páneurópai témájú előadás a *Magyar Cobden Szövetség* szemináriumain hangzott el. Több előadás a Cobden Szövetség kiadásában, a Cobden Könyvtár sorozatban is megjelent.

Számos előadás hangzott el a *Budai Clubban*, de szerveztek esteket a *Bartha Miklós Társaságban*, a *Pénzügyintézetek Országos Egyesületében*, a *Feministák Egyesületében*, a *Magyarországi Kereskedelmi Utazók Egyesületében*, a *Magyarországi Magántisztviselők Szövetségében*, illetve munkásszervezetekben, cserkészszövetségben, vagy különböző diákszervezetek meghívására is.²³

Az előadások nemcsak politikai, hanem gazdasági, szociális és kulturális kérdéseket is érintettek. Növelte az előadások színvonalát, amikor a legkitűnőbb írók tanúsítottak rokonszenvet a hazai mozgalom munkája iránt. *Babits Mihály* a Páneurópa Unió egyik ülésén, *Móra Ferenc* pedig a Zeneakadémia Színháztermében tartott beszédében szállt síkra az európai egyesülésért. Az előadások mellett az országos *Vezértitkárság* és vidéki fiókszervezetei rendszeres Páneurópa-szemináriumokat tartottak. A tagok érintkezését szolgálták az éves összerétekezletek, és a pesti Kereskedelmi Csarnok tanácstermében megrendezett éves rendes közgyűlések.

A térség államainak összefogását szorgalmazva a magyar csoport kezdeményezésére 1931 őszén gazdasági konferenciát rendeztek a szomszédos államok Páneurópa-csoportjai képviselőinek részvételével. A Páneurópa Unió Frankfurt am Mainban működő helyi csoportja német és külföldi diákok csereutaztatását kezdeményezte és bizottságot alapított a diákcserék lebonyolítására. Tervét a magyar szekció is üdvözölte és csatlakozott a Páneurópa-eszme erősítésére irányuló programhoz. A projektben ugyanis csak olyan diákok vehettek részt, akik a páneurópai mozgalommal kapcsolatos tudományos értekezést produkáltak.

²³ Uo. 94.

Míg hazai képviselőink nívós felszólalásaikkal Európában elismert vendégek voltak, addig Magyarországon csak 1929-ben került sor először külföldi meghívott előadására. A legillusztrisabb vendég természetesen a „Páneurópa-gróf”, Coudenhove-Kalergi volt, aki 1930 május elején a *Magyar Cobden Szövetség* vendégeként *Európa racionalizálásának szükségességéről* tartott előadást, amelynek „...nagyszámú publikumában helyet foglalt úgyszólván mindenki, aki gazdasági, tudományos illetve szellemi életünkben kimagaslik, nem is beszélve a minden pártállású politikusok, és a fővárosunkban székelő delegátus testület számos kiváló reprezentánsáról...”²⁴

Hantos Elemér közép-európai alternatívája az 1920–1930-as években

Bécsi, lipcsei, párizsi, cambridge-i és oxford-i tanulmányai után hazatérve *Hantos Elemér* (1881–1942) előbb ügyvédként dolgozott, majd több pénzintézet és iparvállalat alapításában vett részt. 1909-ben kezdeményezésére megalakult a Pénzintézetek Országos Nyugdíj Egyesülete. 1910–1918 között a Nemzeti Munkapárt országgyűlési képviselője volt, 1916-ban politikai államtitkárrá, 1918-ban pedig a Postatakarékpénztár elnökévé nevezték ki. 1917-ben a budapesti egyetemen pénzügytant oktató. Jogi és közgazdasági szakíróként számos cikke, írása és könyve jelent meg magyarul, angolul, franciául és németül. Szinte valamennyi írása Magyarország, valamint Közép- és Kelet-Európa gazdasági rehabilitálásával foglalkozott. Csupán korai munkáiban, 1905 után tárgyalta a Monarchia pénzügyi helyzetét, később pedig a pénz szerepét és jövőjét. A húszas évek elején egyre aktívabban tevékenykedett az európai, s azon belül a közép-európai integráció érdekében. Többek között alapítója volt a budapesti, bécsi és brünni *Közép-európai Intézetnek*, valamint a genfi *Centre d'Études de l'Europe Centrale*-nak, illetve a bécsi *Mitteleuropäische Wirtschaftstagung*-nak. 1924-ben a Népszövetség gazdasági szakértőjévé választották.

²⁴ Uo. 97.

1923-ban a bécsi *Neue Freie Presse*-ben közölt cikksorozatában fejtette ki először Közép-Európa újjáépítésének feltételeit. Cikkeiben „közép-európai gazdasági szövetséget” sürgetett, amelyen az úgynevezett utódállamok megállapodását értette. Úgy vélte, Közép-Európa újjáépítését a beteg valuták meggyógyításával kellene elkezdni. Egy évvel később megjelent tanulmányában még egyszer visszatért ehhez a gondolathoz, s az egykori Osztrák–Magyar Monarchia országait gyakorlatilag Közép-Európával azonosította. Majd egy bécsi előadásában emlékeztetett arra, hogy elsietett lépés a kisanthant megalakításával követett „*dunai föderáció*” francia terve. A Saint-Germain-i (222. cikkely) és a trianoni (205. cikkely) szerződések lehetetlenné tették a dunai monarchia gazdasági rekonstrukcióját, hiszen csak külön szabályozást engedélyeztek Magyarország, Ausztria és Csehszlovákia között. Hantos a hat utódállam gazdasági-, vám-, közlekedési- és valutaközösségét javasolta, s a közösséget „közép-európaiként” jellemezte. Hantos terminológiája a német publicisztika nyomására 1935 körül változott; ezután a Németországban megjelent munkáiban is a „*dunai térség*” kifejezést használta.²⁵

A vámhatárok leépítéséért és a szabad kereskedelem visszaállításáért szerveződő gazdasági vezetők és közgazdászok 1924-ben megalakították az *International Committee for a European Union* szervezetet, amelynek 1926-ig nemzeti bizottságai alakultak Németországban és Magyarországon. Csoportjai működtek Franciaországban, Belgiumban, Csehszlovákiában és Svájcban. A csoport három folyóiratot jelentetett meg: központi lapját Hágában, egy francia lapszámot és 1933-ig egy német kiadást. Első elnökségét a német *Edgar Stern-Rubarth* publicista, *Charles Gide* francia gazdaságtudós és Hantos Elemér alkotta. Munkatársai közé tartozott *Paul van Zeeland*, a belga Nemzeti Bank igazgatója és 1935-től belga miniszterelnök, valamint a francia *Edmond Giscard d'Estaing* bankár.

Az elmélettől a gyakorlatig vezető első lépést az európai acéliparosok tették meg, akik 1926-ban a francia-német megegyezést sürgető luxemburgi Emile *Mayrisch* iparos kezdeményezésére

²⁵ NÉMETH: *Európa-tervek...*id.m. 216–217.

Nemzetközi Acélkartellt alapítottak. A kartell a francia, német, a belga és luxemburgi acéliparokat, valamint a Saar-vidéki acélkohókat tömörítette. 1927 februárjában Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia acéltermelői is csatlakoztak az egyezményhez.

A húszas-harmincas években behatóan tanulmányozta és német nyelven publikálta többek között Közép-Európa pénzügy- és kereskedelempolitikáját, kulturális problémáját. Emlékiratban foglalkozott Közép-Európa gazdasági kérdéseivel, könyvet írt a Dunának a közép-európai gazdaságban elfoglalt helyéről, az európai vámszövetségről és a közép-európai gazdasági közösségről, a világgazdasági konferenciáról, a vasútpolitikáról, a víziutak kérdéséről, a postaügyről, a világgazdaság racionalizálásáról, az agrárkérdés megoldási lehetőségeiről, az ipari együttműködés szolgálatában álló közép-európai kartellekről, s a jegybankok együttműködéséről.

Hantos pontosan tudta, hogy a közép-európai gazdasági összefogás szükségességét semmivel sem készítheti elő jobban, mint az évszázados kulturális közösség bemutatásával, amely a közép-európai népeket – minden ellenségeskedésük ellenére – összeköti. A bécsi egyetemen 1925–1926-ban tartott előadás-sorozatában három kérdésre keresett választ: önálló közösséget alkot-e Közép-Európa; melyek azok a kulturális értékek és szellemi örökségek, amelyek a közép-európai közösségi élet termékeként döntően hatottak az emberiség fejlődésére; mi az oka a húszas évek kulturális hanyatlásának, s hogyan lehetne Közép-Európa csökkenő kulturális színvonalát emelni? A húszas évek közép-európai kulturális válságának okait kultúr-, pénzügy- és nemzetpolitikai, illetve szervezeti vonatkozásokban kereste. Az utóbbival összefüggésben Közép-Európa intézet felállítását kezdeményezte, amelynek az alapszabályát is kidolgozta.

Alapvetően Hantos is a Monarchia felbomlásával kialakult áldatlan állapot felszámolásából indult ki, ám nem a régi nagyhatalmi érdekekre való felosztást tekintette célnak, hanem a gazdasági integrációt, amelyhez a térségben minden feltételt adotttnak látott. Úgy gondolta, hogy a Duna-medencében maradéktalanul teljesülnek a regionális gazdálkodás feltételei. Mivel a térség országai a természeti adottságok, a termelési lehetőségek és az

egyres országok közötti költségeltérések miatt előnyösen kiegészítik egymást és élénk árucserét folytathatnak, a Duna menti országok közös múltjuk miatt is a világgazdaság önálló tartományát képezik. Annak oka, hogy a Duna-medence az európai gazdaság fájó pontja és a nemzetközi konferenciák „*problémás gyermeke*”, a térség kiegyenlítetlen politikai és gazdasági viszonyaiban keresendő, amelyek az egész kontinens gazdaságának (és biztonságának) stabilitását veszélyeztetik.

Hantos a dunai problémát abban látta, hogy viszonylag szűk területen több egymásra utalt nép él számukra nem kielégítő politikai feltételek között. A megoldást mégsem elsődlegesen politikai lépések megtételében, hanem a gazdasági integrációban, és azzal egyidejűleg a régió gazdaságának újjászervezésében látta. Mivel azonban a politika beavatkozott a gazdaság gépezetébe, a gazdasági szándékhoz politikai akaratnak is társulnia kell.

A Duna menti Európáért a dunai államoknak gazdasági és politikai áldozatot kell hozniuk. Az egyik legalapvetőbb egymással szembeni elvárás az államok közötti kisebbségi jogok elismerése. Semmi sem bizonyíthatja jobban a békülékeny szándékot, mint az, hogy kisebbségeiknek védelmet nyújtanak.

A főleg Hantos ösztönzésére megalakult *Közép-Európa* intézetek²⁶ és gazdasági tanácskozások széles körű vitákat kezdeményeztek, majd emlékiratot küldtek a Népszövetségnek a gazdasági újjárendezés kérdéseiről, amelyet 1931 szeptemberében a genfi Európa-bizottság tudomásul vett. Ebben Hantos a Népszövetség keretében működő „*állandó közép-európai konferencia*” alakítását sürgette. Javaslaiban különválasztotta a kereskedelempolitikai, illetve a közlekedési-, ipari- és agrárpolitikai témákat. Kiemelte, hogy az agrárgondokat nem lehet a termelés korlátozásával, vámmemeléssel vagy szubvencionálással megszüntetni.²⁷

Hantos minimális programja Magyarország és Ausztria gazdasági összefogására, maximális programja az utódállamok prefe-

²⁶ Működési szabályzat-tervezetét lásd: Elemér HANTOS: *Das Kulturproblem in Mitteleuropa*. Verlag von Ferdinand Enke in Stuttgart, 1926. 36–40.

²⁷ KÜHL, Joachim: *Föderationspläne im Donaumaum und in Ostmitteleuropa*, R. Oldenbourg, München 1958. 56.

rencia- vagy messzemenő vám- és gazdasági szövetségére irányul, amely Lengyelország számára is nyitott.²⁸

Magyarország és Ausztria együttműködési terveiben nagy szerepet játszott az olasz kezdeményezés. 1931-ben olasz közvetítéssel jött létre a két ország kereskedelmi szerződése is, amelynek éles publicisztikai bírálata kiábrándította a partnereket. Ennek ellenére Hantos 1933-ban fellépett azért, hogy a két ország működjön együtt, s ennek legmegfelelőbb formája – Észtország és Lettország mintájára – a vám- és gazdasági szövetség.

Nyilvánvaló volt, hogy a dunai országok gazdasági problémáinak megoldásakor figyelemmel kell lenni más országok érdekeire is. Ezeket dolgozta ki *Gerhard Schacher*, *Giselher Wirsing* és *Székely Arthur*, természetesen eltérő kiindulási helyzetből és céloktól indítva. Székely statisztikákkal mutatta be, hogy a térség kereskedelempolitikailag csak akkor kovácsolható egységbe, ha a többi országot nem éri retorzió és a dunai államok ipari kiviteli érdekeit is figyelembe veszik. Schacher abból indult ki, hogy Németország, Ausztria és Csehszlovákia tudná felvenni a délkelet-európai államok agrárexportját. Olyan gazdasági közeledés lebegett szeme előtt, amely főleg Ausztriát, Csehszlovákiát és Magyarországot tömörítené, később azonban kibővülne a Német Birodalommal. Először a Duna menti országokat kellene egyesíteni, s azután gazdaságilag mindenképpen kiegyezni Németországgal.

Bécs és Budapest gazdasági egyesítése osztrák ellenállás miatt meghiúsult. A Csehszlovákia, Ausztria és Magyarország hármas megoldás – amelyről *Beneš* és *Bethlen* is pozitívan nyilatkozott a sajtóban – Romániát és Jugoszláviát nyugtalanította. Ezért 1931/32 fordulóján Hantos újabb tervet dolgozott ki, amely Csehszlovákiát, Ausztriát, Magyarországot és Jugoszláviát tömörítené. Románia és Németország kimaradna az együttműködésből. Vele egyidejűleg *Johannes Schober* osztrák kancellár a Mitteleuropa fogalom használatát sürgette, s német részvétel nélkül nem tartotta lehetségesnek Közép-Európa újjáépítését.

Német részről a politikai bírálat rövidesen abba a megállapításba torkollt, hogy Hantos Németország nélkül akarja újjáépíteni

²⁸ Uo.

Közép-Európát. Az *Europäische Gespräche* című folyóiratban pedig Harald E. Roos 1932-ben egészen más oldalról azzal vádolta meg Hantost, hogy a „fogyatékoságok összeadását” folytatja. Teljesen hiábavalóak a nagyvonalú dunai tervek, amíg a helyi feltételek nem alakultak ki. Bonyolítja a dunai térség viszonyait, hogy a csehek – elsősorban nehéziparuk révén – a németekkel szemben olyan „komplexummal” rendelkeznek, amely megnehezíti a jövőbeli megoldásokat.²⁹

Közép-Európa alatt Roos tágabb értelemben Németországot, Ausztriát, Csehszlovákiát, Hollandiát, Belgiumot, Luxemburgot, a skandináv országokat és Svájcot értette. E terület és a tulajdonképpeni Délkelet-Európa között civilizációs távolság húzódik, amely a dunai térség gazdasági problémáját is magyarázza.

Románia és Jugoszlávia az 1930. július 31. és augusztus 2. közötti sinai konferencián vámuniót helyezett kilátásba, mert abból indultak ki, hogy a dunai árut közösen elismert kereskedelmi fogalomként kellene fejleszteni. Hantossal ellentétben Roos úgy vélte, hogy célszerű lenne Magyarország és Bulgária közeledése e vámunióhoz, mivel e blokk jelentős termelő- és vásárlóerőt jelent.

A bírálatok nem térítették el Hantost terveitől. A *Neue Freie Presse*-ben pedig kifejtette, hogy csak Németországgal és Lengyelországgal végrehajtott „okos és igazságos érdekiegyenlítés” vezethet a dunai probléma megnyugtató rendezéséhez. Amellett érvelt, hogy a kisantant országoknak el kellene fogadniuk Mussolini javaslatát a római jegyzőkönyvek rendszerének bővítésére.

Hitler hatalomra jutásakor (1933) még nem voltak teljesen felismerhetők a német kereskedelempolitika alapvonásai, mivel a nemzetiszocialista párt autarkiatörekvései és Hjalmar Schacht Új terve ellentmondott egymásnak. 1936-ban végül Schacht győzött; abból indult ki, hogy deviza nem áll rendelkezésre, s ilyen körülmények között az árak többé már nem döntöek az árukra nézve. „Olyan agrár- és nyersanyagtermelő országok után kellett néz-nem, amelyek hajlandók voltak német árut átvenni, ha mi átvesz-szük agrár- és nyersanyagtermékeiket. Ilyen országokkal kellene kétoldalú kereskedelem-politikai megállapodásokat kötni” –

²⁹ Uo. 62.

mondta Schacht. Ha sikerülne ilyen nagyobb stílusú kétoldalú megállapodásokat kötni, akkor az összes „*dunai-európai összefogás*” összeomlana.

A Német Birodalom 1936-ban felajánlotta Jugoszláviának, hogy gabonaexportjának 60%-át a világpiaci ár felett 30%-al átveszi. Németország e behozatal egy részét Rotterdamban és Londonban azonban továbbadta. A Jugoszláviában keletkezett adósságokat befagyasztották, majd árukkal törlesztették. Hasonló megállapodásokra került sor Romániával, Magyarországgal, Bulgáriával és Görögországgal, így a Délkelet-Európára irányuló német kivitel ugrásszerűen három-négyszeresére emelkedett. Schacht Új tervével teljesen megváltozott a délkelet-európai piacok helyzete, s meghiúsult az a remény is, hogy a legnagyobb kedvezményt élvező államok elismerjék a kölcsönös preferálást a dunai államok kereskedelmi forgalmában.³⁰

Hantos belátható időn belül nem számított a szerződések politikai megállapításainak megváltoztatására, de úgy vélte, hogy az ésszerű gazdasági megoldások politikai enyhüléshez vezetnek. 1935-ben úgy látta, hogy még nem érkezett el az ideje a közép-európai vagy Duna menti államrendnek, s korai lenne svájci mintára felállítani a közép-európai államszövetség akciótervét. Akkoriban már az is örömmel töltötte volna el, ha nemcsak a szükséges, de a lehetséges gazdasági kapcsolatok racionális rendszerét megteremthették volna.

Wilhelm Heile és Alfred Nossig: Szövetség az Európai Meg- egyezésért (Verband für europäische Verständigung)

1924 márciusában a Berlinben élő lengyel újságíró, Alfred Nossig arra kérte a német külügyminisztérium népszövetségi referatúráját, támogassák az „*Európai Békeszövetség*” létrehozásának javaslatát, amely német parlamenti képviselőkből és vezető újságírókból alakulna meg. Hasonló bizottságok jönnének létre Párizsban, Londonban és Varsóban, de csak akkor, ha a tervvel a német kormány is egyetért. Nossig *Új Európa* (Neueuropa) című broszú-

³⁰ Uo. 62–64.

rájában Coudenhove-Kalergihez hasonlóan arról panaszkodott, hogy „Európa elveszítette világhegemóniáját” s az a veszély fenyeget, hogy „Európán kívüli világhatalmak harcának tárgyává” válik. „Pán-Amerika gazdasági expanziója” valamint „Pán-Oroszország és Pán-Ázsia népvándorlása” szükségessé teszi a „jelenlegi központi európai kérdés”, nevezetesen a német-francia konfliktus politikai békekötés és egy „világhittel” finanszírozott teherkiegyenlítés révén történő megoldását.

Ezt követően az *Európai Békeszövetség* – a Szovjetunió nélkül – nemzetközi haderejével váltaná fel a Népszövetség hiányos békebiztosítását. Az AA Népszövetség referatúrája ugyan bírálta a hadseregre vonatkozó javaslatot és a Szovjetunió kizárását, s nyomatékosabban követelte a békeszerződések revízióját, mégis kilátásba helyezte, hogy a német kormány „alapvetően” egyetért a javaslattal. Bernhard Wilhelm von Bülow (1885–1936), a népszövetségi referatúra vezetője ezért a „tervezet jóindulatú megvizsgálását” ajánlotta a külügyminiszternek. Gustav Stresemann azonban kilátástalannak ítélte és elutasította a tervezetet, amelyet az adott pillanatban a Népszövetség szabotálási kísérletének is fel lehetett volna fogni.³¹ Stresemann tartózkodó véleménye ugyan tartózkodóbbá tette a Népszövetség-referatúrát a Nossig-féle tervvel szemben, de tartósan nem szüntette meg egyrészt Gerhard Köpke (1873–1953) főosztályvezető és Bülow, másrészt Stresemann véleménykülönbségét a német revíziós politika módszereinek megítélésében, amely a Népszövetség és a későbbi „Szövetség az Európai Megegyezésért” megítélésében többször megnyilvánult.

Stresemann nem értett egyet a Coudenhove-féle „kontinentális” programmal, amely zavarhatta volna az Európán kívüli hatalmakhoz – elsősorban az Egyesült Államokhoz és a Szovjetunióhoz – , de a Népszövetséghez is fűződő viszonyt. Ezzel átnyúlt Köpke és Bülow elképzelése felett, akik a versailles-i revízió érdekében potenciális partnerként csupán a Szovjetunióval számoltak, s adott esetben a Franciaország vezette Népszövetséggel is szembeszegültek.

³¹ PA AA (B), Vbd. Allgemeines, R 96424. Bülow feljegyzése, 1924. július 4.

Stresemann kijelentésével a megalakuló német bizottságban ezért a pacifista és Népszövetség-párti Walter *Schücking* vonala erősödött meg, aki már az első világháború előtt is európai összefogást szorgalmazott, amelyet a világméretű államszervezethez vezető átmeneti szakasznak tekintett. A világháború hatására pedig a béketeremtés globális dimenziói felé fordult és a „különleges kontinentális egyesülések eszméjét” a genfi Népszövetség veszélyeztetésének tekintette. Ebben a szervezeti keretben államcsoportok csak azzal a feltétellel jöhetnek létre, hogy „az egész egység érdekében álló technikai célt” szolgálnak.

1924 nyarán szerény eredménnyel jártak Nossig párizsi és londoni utazásai. A Németországban és Lengyelországban megalakult bizottság tevékenységéről is alig lehetett valamit hallani. A német bizottságba csak néhány demokrata és szocialista párti politikus, valamint pacifista lépett be, különösebb aktív tevékenység nélkül. Miután béketerve 1924 őszére utópikusnak, megvalósítása lehetetlennek bizonyult, novemberben ismét a német külügyminisztériumhoz fordult, hogy „Gazdasági együttműködés európai bizottsága” (Europäisches Komitee für wirtschaftliche Kooperation) projektjét „egyfajta nagystíliú gazdasági konszernként” Stresemann figyelmébe ajánlja. Párizsban sikerült megszereznie több politikus, gazdasági személyiség támogatását. A német gazdaság vezetőivel folyó tárgyalások célja olyan „európai gazdasági bizottság” létrehozása volt, amely a politikai-parlamentari képviselők s a gazdasági érdekbizottság kettős konstrukciója lenne. Nossig a német gazdaság számára kilátásba helyezte, hogy a gazdasági bizottság Németországnak - más európai országok érdekeinek lojális megőrzésével - központi helyet biztosítana az európai gazdasági együttműködésben. A tárgyalásokon a német ipar birodalmi szövetsége (RDI), a német ipari és kereskedelmi szervezet (DIHT), a német nagykereskedők központi szövetsége, a Német Bankok és Bankárok Központi Szövetsége, valamint a Hansa-Szövetség vett részt, hogy leépítsék a német gazdaságnak az első világháború s a versailles-i szerződés óta tartó elszigeteltségét. Az RDI és DIHT olyan pozitívan reagált Nossig javaslatára, hogy Párizsban, Londonban e szervezetek megbízottjaként léphetett fel. Az AA viszont elutasította útitervét.

Franciaországban sikerült nagyobb számú vezető politikust és gazdasági vezetőt megnyerni tervének, de a német csúcsszervek (RDI, DIHT) visszavonták a neki tett ajánlatukat, mert Nossig messze túllépte tárgyalási megbízatását, különösen Németországnak a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarába való belépését illetően. Így a német gazdasági szövetségek elutasították, hogy a különböző pártok és a gazdaság képviselői európai bizottságban egyesüljenek és a tárgyalásokat politikai képviselők vezessék.³²

1925 márciusában Londonba utazott, ahol a *League of Nations Union*-hoz (Egyesült Nemzetek Ligája) irányították. Még a Ligával nem szimpatizáló Labour Party is támogatta. Kapcsolatokat épített ki a parlamenti ipari csoporttal. Az Union az európai együttműködés érdekében népi mozgalom létrehozását kérte tőle.

Májusban Nossig hatezer márkát kapott az AA-tól a népszövetségi gondolatot támogató „Az európai népek érdekközössége” (Interessengemeinschaft der europäischen Völker) megalakítására. Jelenleg több „páneurópai” mozgalom van a piacon. Rohan, Coudenhove, Nossig és még néhány jelentéktelen mozgalom - írta Bülow. Nossigot tartva a legsikeresebbnek, hozzáfűzte: „fontos politikai érdekünk az európai megegyezés erős bizottságának létrejötte”. Az „érdekközösség” az Interparlamentáris Unió révén kapcsolatban állt a Franciaországban, Nagy-Britanniában s Lengyelországban megalakult hasonló elnevezésű bizottságokkal.³³

Mínél inkább alakot öltött a parlamenti képviselők érdekközössége, annál sürgősebbnek tűnt Németország két európai mozgalma (Coudenhove-mozgalma és a gazdasági együttműködés szervezete) viszonyának tisztázása, hiszen a két szervezet együttműködése lehetségesnek tűnt. Ezt elsősorban Wilhelm Heile (1881–1969) német demokrata párti (DDP) politikus, Németország Páneuropa-uniójának főtitkára támogatta. Heile a parlamenti képviselők azon köréhez tartozott, akik az „érdekközösség” alakításán fáradoztak. Coudenhove Heile kilépését követelte az érdekközösségből, s amikor utóbbi erre nem volt hajlandó,

³² NÉMETH: *Európa-tervek...*, id.m. 227.

³³ Uo. 228.

Coudenhove felmondta a vele kötött megállapodást,³⁴ arra hivatkozott, hogy Heile demokratikus párthoz tartozása pusztán baloldali mozgalomként bélyegezné meg németországi mozgalmát. Így Németországban már az egyesítési mozgalmak kezdetén meghiúsult az, hogy a weimari köztársaság pártösszetételét meghaladó szervezet jöjjön létre az európai megegyezés érdekében.

Heile 1926 szeptemberében közzétette a *Német Szövetség az Európai Megegyezésért* munkaprogramját és irányvonalait.³⁵ A szövetség célja Európa népeinek együttműködése, s az európai megegyezés politikájának erősítése saját népében, amely Európa legerősebb népcsoportja. Szeptember elején Genfben megalakult a *Szövetség az Európai Megegyezésért*, amelynek felhívása kijelentette, hogy a „*Locarnóban elérteteket egész Európára kiterjedő közös vállalkozássá kell tenni*”³⁶ A szövetségnek Franciaországban és Nagy-Britanniában is csoportjai alakultak. A három legfontosabb országban elért sikerekre támaszkodva előkészítő lépéseket tettek a skandináv országokban, Hollandiában, Ausztriában, Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban. Heile megkísérelte megnyerni a német közvéleményt Stresemann „*megegyezési*” politikájának, s ezért az AA-tól folyamatosan jelentős pénzügyi támogatásban részesült, 1929-től az Interparlamentáris Unióra szánt pénzekből.

A Szövetség az Európai Megegyezésért szervezet többszöri névváltoztatás után 1931-ben Európa-bizottságként betagozódott a *Német Liga a Népszövetségért* szervezetbe.

Dr. C. F. Heerfordt skandináv kezdeményezése

A politika iránt érdeklődő dán szemorvos és klinika-tulajdonos Heerfordt 1924-ben Koppenhágában megjelent *Et Nyt Europe* (Az új Európa) című könyvében Európa háborúktól való megszabadítása izgatta. A Népszövetség gyengeségeit érzékelve arra a meggyőződésre jutott, hogy az öreg kontinens számára csak a

³⁴ KÖVICS: id.m. 128–129.

³⁵ NÉMETH: *Európa-tervek...*, id.m. 229–231.

³⁶ Uo. 231.

Nagy-Britannia csatlakozásával kialakuló európai közösség hozhat békét. Az „Anglo-Európai Egyesült Államok” alakítása - ismerte el - rendkívüli feladat, amelyet azonban lehetségesnek, s azonnal megkezdhetőnek tartott. Első lépésként magáncsoportok hatalmas propagandaakciójával kellene kezdeni, amely a semleges országokban részletesen rávilágítana a közösség előnyeire.

A skandináv (norvég, svéd, dán) kezdeményezés 1926-ban már az „Európai Nemzetek Egyesült Államai” nevű szervezet megalapítását sürgette. A dán, német, angol s francia nyelven megjelentetett két kötetes *Az új Európa*³⁷ című könyve 28 oldalas kivonatos ismertetésével Heerfordt Belgium, Németország, Finnország, Franciaország, Nagy-Britannia, Olaszország, Hollandia, Lengyelország, Svájc, Spanyolország és Csehszlovákia dániai követeihez fordult támogatásért.

1926 novemberében Heerfordt megjelentette programját, amellyel a „világ valamennyi európai népét” arra ösztönözte, vizsgálják meg érdekeiket „Az Európai Nemzetek Egyesült Államai” mielőbbi létrehozásáért. Rendkívüli aktivitással látott munkához. 1927 február elején megküldte javaslatát Stresemann külügyminiszternek, Marx kancellárnak, Köhler pénzügyminiszternek. Április végén a kancellár helyett a Wilhelmstrassén csak Bernhard Wilhelm von Bülowig (1885–1936) jutott, aki a külügyminisztérium II. osztályát (Nyugat-Európa) és 1928-ig a népszövetségi különreferatúrát vezette. Neki május elején fejtette ki memorandumát. A német külpolitikusok „teljesen megvalósíthatatlannak és kilátástalannak” tekintették elképzeléseit. Jelezték, hogy Heerfordt Wilhelm Heile, a Verband für Europäische Verständigung (*Szövetség az Európai Megegyezésért*) közvetítésével igyekszik kapcsolatba lépni különböző szervezetek, szövetségek vezetőivel, hogy híveket toborozzon. Heile azonban értesítette Heerfordtot, hogy szervezete meghatározóan befolyásolja a politikai közéletet a két legfontosabb országban, Németországban, Franciaországban, s lehetetlen vezető személyiségek még egy csoportját megnyerni.³⁸

³⁷ Az I. kötet 1924-ben, a II. kötet 1926-ban jelent meg.

³⁸ PA AA (B), R 96430 (Heerfordt). Heile levele Stresemannhoz, 1927. május 4.

Heerfordt 1927-ben megkezdte a tevékenységét ismertető időszakos beszámolók megjelentetését. Felhívással fordult a francia nemzethez, az ipari- és agrárkörökhöz, illetve javaslatokat küldött Heilének. Hollandiában, Belgiumban és Nagy-Britanniában az udvarias nyilatkozatokon túlmenően kevés hatékony támogatást sikerült szereznie. Németországi tevékenysége – főleg Heile közvetítésével – az európai együttműködés iránt érdeklődő politikai személyekkel való kapcsolatfelvételre irányult. Heile szervezetét nem sikerült megnyerni eszméinek. A külügyminisztérium állásfoglalásai a korábbiakhoz hasonlóan „*barátságos meghallgatásra*” irányultak. Mindazonáltal folyamatos kapcsolatban állt Bülow-al. 1928 augusztusban beszámolt addigi tevékenységéről az 1926 novemberében hivatalban lévő Ulrich von Hassel dániai német követnek is. Ő sokkal inkább teoretikusnak, mintsem gyakorlati embernek tekintette, sőt fantasztának, de csodálta fáradhatatlan energiáját és idealizmusát.

Hosszabb propagandaútjai nyomán végleg felismerte, hogy az európai kontinens problémájának kulcsa a német-francia viszonyban rejlik. Franciaországban elképzelései fontos politikai személyiségek egész soránál visszhangra találtak. Ezért Hassel azt javasolta az AA-ba került Weizsäckernek, ne keletkezzen olyan benyomás, mintha Németország kevesebb megértést tanúsítana a heerfordti elképzelések iránt, mint Franciaország. Kérte Heerfordt fogadását Berlinben. Weizsäcker ezért fogadókészséget igazolt vissza Heerfordt számára, de hozzátette, hogy érdeklődésük és szimpátiájuk inkább a tiszteletre méltó személyiségnek, mintsem utópista eszméinek szól, „*amelyek megvalósulása szemben áll a tények hatalmával*”.³⁹

Heerfordt nézetei főleg a hollandoknál és belgáknál voltak népszerűek, de ott is szkeptikusan ítélték meg, hogyan fogadják majd Németország nemzeti körei. Az angolok teljes utópiának tekintették és elutasították az „*Európai Nemzetek Egyesült Államait*” (Les Etats-Unis des Nations Européennes). A franciák nem tekintették utópiának s érdeklődtek a skandináv kezdeményezés

³⁹ PA AA (B), R 96431. Vbd. Allgemeines, Bd. 2. (Heerfordt) Hassel magánlevele Weizsäckernek, 1928. augusztus 16.

iránt. Megvizsgálására hét fős nemzeti vizsgálóbizottságot állítottak fel. A francia lépésekre válaszul a német AA 1928 augusztusában azt javasolta, beszéljenek a Heerfordt tervezetét ismerő Heilével, belegyezne-e a francia ideiglenes bizottságnak megfelelő német bizottság felállításába.

Heerfordt 1928 szeptemberében terjedelmes emlékiratban fordult Aristide Briandhoz, amelyben első lépésként „*nem hosszú időn belül*” az Európai Nemzetek Egyesült Államának létrehozását javasolta közös katonaiüggyel, a külügyek részben közös igazgatásával és a gyarmati kérdés rendezésével, egyfajta „*politikai unió*” formájában.

A nagyhatalmak nehezen kezdeményezhetnek – fűzte hozzá –, mert érdekeik tényleges megjelenítése túlságosan kockázatos. Ezért inkább a svájci vagy skandináv kezdeményezés a legjobb megoldás. A katonai és külpolitikai közösséget a vámunió révén látta megvalósíthatónak. 1928 április elején Párizsban Poincaréval és Loucheur-rel tárgyalt, akiknek kifejtette, hogy az Európai Nemzetek Egyesült Államai leghamarabb úgy valósulhatnának meg, ha előbb Franciaország, majd ezután Németország és más európai állam nagy szakszerűséggel megvizsgálná az általa kidolgozott tervezetet. Egyúttal közös francia-skandináv javaslattervezetet nyújtott át nekik a „*világ valamennyi európai népe*” egységének megvalósítására, amelyet a korábbiaktól eltérően már a Népszövetség keretében igyekezett megvalósítani.

Az unió területi kiterjedését illetően egyetértett Coudenhove-Kalergi törekvésével, aki főleg a nyugati- és közép-európai kontinensre irányította figyelmét, de kifejtette, hogy „*általában Európában és különösen Skandináviában nehezen lehetne elképzelni az európai unió megalakulását Nagy-Britannia értékes hozzájárulása nélkül*”, akit gyarmatai is követnének. Valójában Franciaország, Olaszország, Hollandia, Belgium is hasonló helyzetben van.

„*Az európai unió létrehozásakor abszolút nem lehet megkezdni azt a tényt, hogy a világnak az európaiak által lakott és igazgatott területe nem csupán egyedül Európa, hanem egyúttal Amerika, Afrika, Ausztrália és Ázsia nagy részei. Ennek következtében az európai unió kétségtelenül az egész világot átfogja, ahol európaiak vezetnek. Ezért elnevezése nem „Európai Egyesült Ál-*

lamok“, hanem „Az Európai Nemzetek Egyesült Államai“, amely kifejezi, hogy az unióba a világ annyi európai állama lépjen be, amennyi csak lehetséges, gyarmataikkal s más területeikkel együtt.⁴⁰ Az unió például az Amerikai Egyesült Államok, a délamerikai államok és Oroszország számára is nyitva áll.

Az unió pénzügyi kiadásait jelentőségüknek megfelelően osztanák meg a tagállamok között. Külügyi igazgatását minden állam megőrizné, azzal, hogy a békét veszélyeztető ügyeket uniós igazgatás és döntés alá vonják. A katonai- és védelmi közösség csak külső háború kitörése esetén szerveződne meg.

Az unió „szakaszos” megvalósításáról úgy vélekedett, hogy a gyakorlatban járhatatlannak bizonyult a vámhatárok leépítése, a vámunió megvalósítása és végül a „politikai unió” létrehozásának útja. Ehelyett először politikai unió kell, majd vámunió és végül az uniós államok közötti kölcsönös vámhatárok teljes vagy részleges megszüntetése. Kezdetben a „politikai unió” a háborúval fenyegető külügyek, a közös katonai- és védelmi, és gyarmatügyi igazgatás feletti közös döntést jelentené.

A német külpolitikai vezetés nem szakította meg kapcsolatait Heerfordttal, sőt erkölcsi támogatásban részesítette, mert az egyes államok katonapolitikai szuverenitásáról a közös európai szuverenitás javára való lemondás általa képviselt céljától a francia katonai szuverenitásról való lemondást remélte. Gyakorlati politikáját ugyan jelentéktelennek minősítették, de elismerték, hogy jó szándékú tetteit egész Skandináviában, különösen Dániában hivatalosan támogatják, s Franciaországban Briandon kívül alkalmanként számos vezető személyiség fogadja. Befolyását megkísérelték a francia leszerelésben érvényesíteni és propagandatevékenységét Franciaország felé irányítani. Weizsäcker ezért ennek megfelelően 1931 márciusában úgy vélte: nem alakulhat ki olyan benyomás, mintha Heerfordtnak a béke érdekében kifejtett tevékenysége a német ellenálláson hiúsulna meg.

„Heerfordtot Dániában is javíthatatlan idealistának tekintik, akit mindenütt udvariasan meghallgatnak és semmitmondó ígéretekkel támogatásukról biztosítják. Kézenfekvő azonban, és kívánna-

⁴⁰ Uo. Heerfordt 1929. márciusi javaslata.

tos, hogy továbbra is megmaradjon az a benyomás, hogy eszméi Németországban érdeklődésre és megértésre találnak, s inkább a franciáknak kell átengedni, hogy csalódást okozzanak neki”⁴¹ – jelentette Herbert Freiherr von Richthofen (1879–1952) új koppenhágai német követ 1931 augusztusban Berlinben, amikor Heerfordt pénzügyi támogatásért fordult a dániai gazdasági szervezetekhez.

1932 tavaszára Heerfordt erőfeszítései mindinkább az európai államok katonapolitikai uniójára irányultak. Több éves propagandatevékenysége Dánia hivatalos támogatásán kívül Franciaországban sem érte el a remélt pártfogást. Nyilatkozatát a kamarai képviselők közül a radikális baloldaliak, néhány szocialista, a középpártok, valamint a jobboldaliak képviselői írták alá. A kormány ugyanis csak a képviselők meggyőzése után nyilatkozhatott a javaslatait megvizsgáló bizottság felállításáról. A szenátusban is sikerült támogatókat szereznie. A kormány azonban teljesen tartózkodóan viselkedett, s csak néhány tagja ígérte meg javaslatait megvizsgálását. Tervezetéről sem Briand, sem Laval nem foglalt hivatalosan állást. Heerfordtot az „*Interparlamentáris Unió francia csoportjához*” utasították, amelynek elnöke átvette javaslatait. Többször kifejtették neki, hogy elképzeléseinek francia támogatása vezető német politikusok hozzáállásától függ.

Németországban még kevesebb lehetősége volt támogatókat szereznie. Felhívását csak néhány szociáldemokrata képviselő (Breitscheid, Dittmann, Hilferding, Stampfer, Scheidemann), Marx korábbi kancellár és néhány miniszter írta alá. Kapcsolatba lépett a náci párt (NSDAP) tagjaival, a *Der Angriff* politikai szerkesztőjével, akiktől ajánlást kapott Göringhez és Rosenberghez. Kisebbségi sűrűdásokhoz vezetett, hogy Heerfordt később körleveleiben és jelentéseiben zömében támogatójaként tüntette fel mindazokat a személyeket, akikkel sikerült kapcsolatba lépnie, s nem ismerte fel, vagy félreértette a német diplomácia taktikai megfontolásokra visszavezethető udvariasságát.⁴²

⁴¹ PA AA (B), R 96432 (Heerfordt). Richthofen német követ jelentése az AA-nak Koppenhágából, 1931. augusztus 4.

⁴² Uo. Feljegyzés Heerfordtról (AA), 1932. április 15.

1933. március 15-én Hitler kancellárnak is megküldte tervezetét. Az európai nemzetek közötti tartós béke biztosítását az „*európai világ-felsőbbségi állam*” (europäischer Welt-Überstaat) szervezetben látta, három összefüggő eszköz alkalmazásával: jogi szabályozás és bíróságok felállításával; a teljes leszereléssel; s közös rendőrséggel, haderővel.

Heerfordt 1933 közepén 38 francia támogatóval a tarsolyában Alfred *Draeger* révén kapcsolatot keresett a nemzetiszocialista párt Külpolitikai Hivatalához (Außenpolitisches Amt–APA) is. Célja – írta a Német Szövetségek Munkabizottságának (Arbeitsausschuß Deutscher Verbände) alelnökének – „*az európai uniós alkotmány alap gondolatait rögzítő német-francia-skandináv javaslat tervezet*” kidolgozása, amelyet a Német Nemzeti Bizottság végezne el. Úgy vélte, hogy véleményük a fő kérdésben teljesen megegyezik a náci párt nézeteivel. Szerinte a német külpolitikának jelenleg két célt kell követnie: a német nemzet „*egyenjóságát*” más nemzetekkel, s bensőséges, hatékony, általános politikai és gazdaságpolitikai együttműködés kialakítását Németország s mind több állam között. Az első célhoz még hozzáfűzte, hogy a skandináv kezdeményezés olyan európai politikai unió megteremtésén fáradozik, amelyben „*a német nemzet nem csak egyenjogú, hanem egyidejűleg vezető pozíciót is szerez, amelyben ezen unión belül mi a német nemzetnek biztosítani kívánjuk mindazon befolyást, amelyet ereje, nagysága és rendkívüli képességei alapján megilletik*”.

Az egyes nemzetekhez fűződő Németország számára egyfajta sorrendiséget állított fel: Franciaország, a keleti- és délkelet-európai országok, Nagy-Britannia és a brit impérium, Spanyolország és spanyol Dél-Amerika, Kína, Hollandia, Belgium, skandináv országok, Amerikai Egyesült Államok, Olaszország. Az első helyen álló Franciaországgal való bensőséges politikai együttműködést azzal indokolta, hogy Franciaország elégedett és jóllakott, s nincs expanziós kényszere; rendkívüli méretű gyarmati területekkel és kölcsöntőkével rendelkezik; lakosság száma csak lassan nő; jelenleg nagy befolyása van Németországnak a délkeleti országokkal folyó politikai együttműködésére.

A német külpolitikai vezetés számára egyre terheesebbé vált a Heerfordt-tal való kapcsolattartás. A korábbi tapintatos megítélést mindinkább a keményedő elutasítás váltotta fel. A dinamikusabb tempóra váltó német külpolitikuskoknak már nem volt szükségük a tolerancia látszatát kelteni a magános fantasztával szemben. Heerfordt 1935 áprilisában Brüsszelből még egyszer megküldte von Bülow külügyi államtitkárnak, von Blomberg véderő-miniszternek, Alfred Rosenberg birodalmi vezetőnek és Schacht gazdasági miniszternek a skandináv kezdeményezés korábban Hitlernek is megküldött előzetes tervét, de válasz már nem érkezett. A német külügyi iratokban ezután nincs nyoma a Heerfordt-tal való kapcsolattartásnak. Európai egyesítési javaslatainak pusztá megvitatásáért folytatott tíz éves szélmalomharca eredménytelenül zárult.

Karl Anton Rohan és az Europäische Revue

Az első világháború utáni békeszerződésekkel osztrákká lett Karl Anton Rohan albrechtsbergi birtoka jövedelméből rövidesen európai hírű politikussá vált. Először 1922-ben – 24 évesen – a bécsi *Kulturbund* (Kulturális szövetség) alapítójaként lépett a nyilvánosság elé. Egy évvel később németek, angolok, franciák, olaszok és svájciak részvételével előzetes nemzetközi egyeztetésre került sor Albrechtsbergben, majd 1924-ben Párizsban megalakult az *Internationale Verband für kulturelle Zusammenarbeit* (Fédération des Unions Intellectuelles) – A Kulturális Együttműködés Nemzetközi Szövetsége. A mozgalom célja az volt, hogy politikától és világnézettől, osztályoktól és fajoktól függetlenül összehozza egymással a különböző területek értelmiségének legjavát. A felső elitréteg szintjén igyekeztek kialakítani európai tudatú felső szellemi-társadalmi réteget.

Rohan a szövetség állandó főtitkára lett. Jobb években a szövetségnek 14 országban működött csoportja (Ausztria, Belgium, Bulgária, Németország, Észtország, Franciaország, Görögország, Olaszország, Lettország, Lengyelország, Románia, Spanyolország, Magyarország és Csehszlovákia). Ezekhez tekintélyes személyiségek csatlakoztak, s különböző színvonalú munkát végez-

tek. Legsikeresebb az osztrák Kulturbund volt, amely több mint másfél évtizeden keresztül hatékonyan támogatta Ausztria és a külföld szellemi kapcsolatát.

Az alapvetően magánjellegű szövetségben Európa legjelentősebb szellemiségei találkoztak, akiket semmiféle „érdek” nem fűzött egymáshoz. A találkozások számát az európai fővárosokban rendezett éves kongresszusok növelték. Jelszavuk az volt: „*Megértés a megegyezés előfeltétele*”. Általános tapasztalatuk azt bizonyította, hogy a kényes kérdéseket legjobban úgy lehet megoldani, ha a közvélemény nem foglalkozik velük. A kormányok megkísérlik, hogy a pillanatnyilag nehéz külpolitikai tárgyalásokat dramatizálják a belső események elterelése érdekében.

Rohan 1925–1936 között az általa alapított *Europäische Revue* kiadója volt. Programját az első füzetben hirdette meg: „*Az Europäische Revue Európa szellemi egységét kívánja tudatosítani...A gép az egykor oly széles és tágas Európát kis szobává változtatta, amelyben egyre több embernek kell élnie. Vajon a fehér faj technikáját önmegsemmisítésre vagy a természet uralására használja? A teljes megsemmisülés veszélye nagy, a lelkétől való megfosztás még nagyobb...*”

A lap az egység gondolat jegyében a német kultúrkörből kiindulva igyekezett hidat verni más népekhez. Rohan állandó kapcsolatban állt vezető európai személyiségekkel és csoportokkal, két évtizedes tevékenysége alatt számos cikke jelent meg kül- és belföldön egyaránt. 1929–1930-ban a nemzeti-liberális vidéki lapok központjában a félhavonta megjelenő *Das neue Österreich* című lapot szerkesztette. Elindította a cikk-tudósításokat tartalmazó *Europreß*-t, amely államférfiak, tudósok, gazdasági vezetők közleményeit közölte és az egész világon terjesztették. Ameddig a német-francia megegyezési politika kilátásokkal kecsegtetett, az *Europreß* sikeresen működött.

Székely Gábor

Erőeltolódások Ausztriában (1919-1935)

Amikor az előadásnak a terve formálódott, új tudományos eredmények bemutatására gondoltunk. Ennek két útja van. Az első a fáradságosabb, de szerintem a nagyobb élvezetet nyújtó: be kell ülni a levéltárakba, könyvtárakba és bogarászni a senki által nem kutatott iratok halmazában. A másik, kényelmesebb, és már a tapasztaltabb, élemedett korú kutatók számára kínálkozó, bár ifjak által is elorozott, de korántsem egyszerű megoldás a már rendelkezésre álló, a magunk kutatta és általunk megjelentetett - az utóbbi kettő persze csak a már korosabbakra vonatkozik -, vagy a mások által publikált eredmények újragondolása különféle kényszerek következtében. Nem akarom a mai gondokat kisebbiteni: a könyvtárak és levéltárak látogatottságának csökkenése jelzi, ha a trend folytatódik és más megoldás - nagy valószínűséggel az internet könnyen kezelhető hozzáféréseinek biztosítása a forrásokhoz - nem kínálkozik, akkor egy újabb civilizációs csőd elé nézhetünk, mint ahogyan az már történt az ókor, a középkor, az újkor és a jelenkor korszakváltásakor vagy legutóbb úgy 13 éve.

Kimondva trivialitás, ma már alig említjük, hogy Magyarország történetére egyetlen ország sem volt olyan mély és hosszantartó befolyással, mint Ausztria, pontosabban azok a területek, amelyet ma annak nevezünk. Mindez kezdődött - hogy jó mélyen visszanyúljunk a történelemben - azzal, hogy Nagy Károly, Charlemagne, - hogy elhatárolja a nyugati civilizációt a barbár kelettől - , puffer területként létrehozta a Rába és az Enns között a Keleti Területet, germánul szólva, az Ostmark-ot, amelyből azután némi nyelvi és történelmi fordulatokkal megszületett az Österreich, vagyis a Keleti Birodalom elnevezés. (Hogy azután a nagynémet tervekben 1871 után ismét feltámadjon Deutsche Ostmark néven porosz Lengyelország és Szilézia, mint germanizációs, vagyis a germánokra áhító terület, valamint, legutóbb, 1938 után a „*csatlakozott*” Ausztria nevéként.)

Visszatérve a történelemhez: a magyar honfoglaláskor viszont már a Szent Római Birodalommal, vagyis ahogyan mi is neveztük akkor: a Nyugati Birodalommal, majd később - ismét egy névváltozás - a Német-Római Császársággal találkoztunk. E találkozások általában nem voltak örömteliek. A birodalom vezérével I. vagy Nagy Ottóval, még német uralkodóként volt kemény, számunkra kedvezőtlen kimenetelű összecsapásunk: 955-ben súlyos vereséget mért a kalandozó magyarokra, rákényszerítve őket a „*honfoglalás*” lezárására. (Ő pedig, amint arról egy későbbi szövetségeseünk Adolf Hitler szívesen emlékezett, 962-ben a birodalom trónjára lépve - Hitler szerint - egyben megalapítója volt az első német birodalomnak, a Reich-nek: az első német császárként, XII. János pápától támogatva. (A német császárok sorában ugyanis csak 1273-ban jelent meg az első Habsburg, a számunkra is vést hozó I. Rudolf személyében.)

Nevezetes - és a magyarok számára még végzetesebb - császár volt a már a magyar trónt is magáénak tudó, bár csak alig két évig uralkodó Albrecht. Őt fia, az ismertebb V. László követte a hazai trónon. A mi Mátyásunkat menekültében magával hurcoló Habsburgnak azonban nem volt szerencséje. S ez volt az egyetlen eset, amikor nálunk a Habsburgok póruul jártak: Mátyás nem csak kiszabadult és a magyarok királya lett, de miután a megvert Frigyes császár nem volt hajlandó megfizetni a kialkudott 100.000 aranyat - csak ennek felét - Mátyás 1485. június 1-én elfoglalta Bécset, s mindjárt át is tette ide a székhelyét. Valamilyen oknál fogva azonban ez sem volt neki elég. Felvette az Ausztria hercege címet és a tartománnyal, a kor szokása szerint mint meghódított területtel bánt. Majd miután nem sikerült megszereznie, amire vágyott, a Német-Római Császári címet, hozzálátott egész Ausztria meghódításához. Ki tudja, hogyan folytatódott volna a magyarok története, ha nem hal meg neve napján, április 6-án, az úr 1490. évében.

A Habsburgok mindenesetre a pozsonyi békében (1491) szerződéssel biztosították örökösödési jogukat, amit meg is tartottak 1918-ig. Nem mindennapi teljesítmény.

Az 1918-as év azonban olyan változást jelentett az osztrákok életében, amit a sok évszázados terjeszkedés után megsemmisülésként éltek meg. Mi volt ehhez képest az évszázadok folyamában az a két évtizedre tehető napóleoni időszak, amikor sokaknak össze kellett húzniuk magukat? A türelmes és dicsőséghez szokott osztrákok ekkor minden korábbinál elképzelhetlenebb és drasztikusabb, valamint igen látványos lépésre ragadtatták magukat: kiebrudalták a vesztes háborúért felelőssé tett Habsburgokat. De a kikiáltásra váró népköztársaságnak ennél sokkal megrázóbb ténnyel kellett szembenéznie: vajon életképes-e a magára maradt Ausztria?

Ha a magyar történelemben Trianon gyásznapi, akkor Ausztria esetében a monarchia széthullása szinte maga volt a temetés. A polgári forradalom alkotmánytervezete a sok évszázados, jól menő „üzlet” felszámolására, Ausztria megszüntetésére készült, mégpedig hazafias lelkesedéssel. A napi vagy havi bevételeit jól számoló polgárság és munkásság számára nyilvánvalóvá lett, hogy e csepp területre korlátozódó országuk életképtelen torzó. A kiutat az Anschlussban, a szintén megcsönkült Németországhoz csatlakozásban látták.

A Saint-Germain-i szerződés azonban egészen más megoldást jelölt ki Ausztria számára. Így végül, az antant intésére, a volt nagyhatalom vállalta, hogy kishatalom lesz egy olyan térségben, amelyet egy minden korábbinál erősebb nagyhatalommá váló Németország, az általa is veszélyeztetett középhatalom, Lengyelország, illetve az abszolút veszélyeztetett, az osztrákok által legkedvesebb testvérnek tekintett Csehszlovákia jelentett. Csehszlovákiánál veszélyeztetettebb csak egy ország volt: maga Ausztria.

Az Ormos Mária születésnapjára rendezett ülészen, 2000-ben foglalkoztam először ezzel a témával, feldolgozva mintegy két évtizedes munkám cédulatermésének vonatkozó részét, kiegészítve egy újabb bécsi levéltári kutatással is - ami a választási eredmények háttérinformációit adta.

A végeredmény nem csak számomra volt meglepő, de a korszak kutatóit is meglepte, sőt ellenvéleményre készítette. A meglepetés

mindjárt a politikai struktúra áttekintésével, a német és az osztrák viszonyok összehasonlításával kezdődött.

Az első Osztrák Köztársaság történetében 27 kormány váltotta egymást, amelyek élén 12 kancellár állt. Ez idő alatt mindössze öt parlamenti választást tartottak, az utolsót 1930. november 9-én. En-

	1919		1920		1923		1927		1930	
	Man-dátum	%	man-dátum	%	man-dátum	%	man-dátum	%	man-dátum	%
Jobboldal										
Német nemzeti pártok	27	20,8	28	17,2	15	12,8	-	-	-	-
Heimat-block	-	-	-	-	-	-	-	-	8	6,2
NSDAP	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3
Landbund	-	-	-	-	-	-	9	6,3	-	-
Nemzeti gazdaság-blokk és Landbund	-	-	-	-	-	-	-	-	19	11,6
Keresztény szoc. Párt	69	35,9	85	41,8	82	45	85	48,2	66	35,7
Centrum										
Jüddisch Nationale Partei	1	0,3	-	-	-	-	-	0,3	-	-
Baloldal										
Szocdem. Párt	72	40,8	69	36	68	39,6	71	42,3	72	41,1
Csehszlovákia demokratikus és szoc. Pártja	1	2,2	-	-	-	-	-	-	-	-
Egyéb pártok			1	5		2,6		3		5,4

11 év választási eredményei

nek eredményeképpen alakulhatott meg a köztársaság 19. kormánya. Az osztrák politikai pártok ezen elfogadott csoportosítása ha nem is

problémamentesen, de áttekinthető képet ad a három fő erőről, a *német nemzetieknek* nevezett, az Anschluß minden áron pártokról, az Anschluß az első éveket követően másodlagosnak tekintő, majd mind határozottabban elutasító, a korabeli közép európai mércével mérve magukat hagyományosan a jobboldalra helyező *keresztényszociálisoktól*, valamint a harmadik csoportról, a baloldaliságot az európai szociáldemokráciánál radikálisabban vállaló *ausztromarxista* szociáldemokrata, illetve a szociáldemokrata radikalizmus következtében is erőtlenné kommunista pártról.

A *centrum* nehezen felderíthető: a kisebb demokratikus pártok parlamenti mandátumot egy alkalommal vagy soha nem látott jelöltjei, illetve kisebbségeket (szlovéneket, cseheket, morvákat, zsidókat) toborzó pártocskák helyezkedtek itt el a politikai palettán. Melléjük nem könnyen fellelhető olyan erő, amely közép felé tájékozódott volna - hacsak nem a szélsőjobb miatt a menekülést fontolgatta. Centrum így gyakorlatilag nem volt, de ezt fejezte ki maga az alkotmány, amely a baloldal és a jobboldal nem egészen két éves kormányzati koalíciója idején keletkezett. Kompromisszumot tükrözött, s egy rövid ideig fennálló kényszerszövetséget, illetve az ezt megalapozó erőegyensúlyt. *Ebben a pillanatban jött létre az osztrák demokratikus köztársaság.*¹ Az alkotmány azonban kikezdhető volt, s az meg is történt az erőviszonyok eltolódásakor, amihez - nem lévén érdemleges erőt felmutatni képes politikai centrum - nem sok kellett: elegendő volt a két nagy jobboldali tömörülés összefogása, amely 1930-ig a polgári pártok szavazóinak majd 99%-t adta.

Míg Németország esetében röviden Hitler hatalomra jutása nevezhető a weimari köztársaság bukásának, addig a hasonló sorsra jutott Ausztriában nem határozható meg ilyen egyszerűen a fordulat. Nem csak az nem egyértelmű, mikor következett be a szélsőjobb hatalomra

¹ Az első alkotmánytervezetben még a „*népköztársaság*” meghatározás szerepelt, jelezve a hónapok radikalizmusát. A végleges változatban a „*nép*” már nem szerepel, akárcsak az Anschlussra utalás sem.

jutása, ami Németországban pontosan jelezhető: 1933. január 30, de az sem, hogy milyen jellegű politikai struktúrát váltott fel, illetve mi volt magának a szélsőjobbnak a tartalma. Az utóbbiról megállapítható, hogy míg Németországban a szélsőjobb politikai erői a náci pártban találtak helyet maguknak s fokozatosan öröklték fel a jobboldal más pártjait, addig Ausztriában a szélsőjobbnak több csoportosulása is volt. A németországgal azonos alapokon létrehozott náci párt mellett a szélsőjobbnak önálló pártja volt a Heimwehr (Honvédők). Ezen kívül a szélsőjobbnak helye volt a köztársaság politikai palettájának jobboldalát meghatározó Keresztényszociális Pártban, valamint az e jobboldallal szövetséges regionális befolyással rendelkező Landbundban és a Nagynémet Néppártban (Großdeutsche Volkspartei). A szélsőjobb tehát sokszínű volt és 1927-től mind nagyobb befolyással bírt a politikára.

Az osztrák jobboldal helyzete abban is eltért a németországitól, hogy tulajdonképpen egyetlen erős, de jól kiszámítható ellenféllel kellett számolnia, a szociáldemokráciával. Ausztriában ugyanakkor - ellentétben a weimari parlamenttel - a szociáldemokráciának nem volt koalíció képes partnere a jobboldallal szemben, sem középen, sem pedig a baloldalon. A kommunista párt jelentéktelen volt, egyetlen alkalommal sem szerzett mandátumot a szövetségi parlamentben. A különféle neven indult demokrata liberálisok egyetlen alkalommal szereztek egyetlen mandátumot: 1919-ben. A nemzeti liberális irány viszont - egy rövid blokkalakítás kivételével - feloldódott más jobboldali csoportosulásokban, mindenekelőtt a Nagynémet Néppártban és a Landbundban. Mindössze egyetlen alkalommal alakult ki olyan helyzet, hogy a nemzeti liberálisok szövetségi szinten is megállapodjanak a szociáldemokratákkal, illetve támogassák a második nagykoalíció létrehozását. E csoport végül is a jobboldal egyoldalú erősítése mellett döntött, lehetővé téve a korábbiaknál is jobboldalibb kormány megalakítását.

1920 novemberétől 1932 májusáig a nagynémetek és a másik kisebb jobboldali párt alkották - két hónap kivételével - a szövetségi

kormánykoalíciót a keresztényszociálisokkal, megakadályozva egyben, hogy a szociáldemokraták kormányra kerüljenek. Tevékenységük viszont kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy *Ausztriában, ellentétben Németországgal a szélsőjobb nem juthatott legitim módon hatalomra*. A bonyolult, mindenesetre a német viszonyoknál bonyolultabb mozgások követését segítheti az események alakulása mögött meghúzódó erőeltolódások részletesebb bemutatása, kiegészítve a választási eredmények elemzésével.

A tagolódás jelentősen különbözött a németországi paletta színeitől. Ott az erős szociáldemokrata és kommunista baloldal mellett markáns centrumként foglalta el helyét a Centrum Párt, amely a kereszténydemokrácia eszméi mellett nem állt messze a liberális gondolattól sem. Még egyik legerősebb osztaga, a szélsőjobb bölcsőjét uraló, a liberálisoktól és a szociáldemokratáktól egyaránt távolságot tartó Bajor Néppárt is elkötelezett híve volt a weimari köztársaságnak. A távolságtartás a jobboldali konzervatívoktól mélyen gyökerezett: a katolikus egyház ellenérzéseit az evangélikus császársággal szemben több mint fél évszázadra meghatározta Bismarck „*Kulturkampfja*”. Ez utóbbinak már közvetlen osztrák vonatkozása is volt.²

Az osztrák politikai élet legfontosabb alakítója a Keresztényszociális Párt volt. Politikáját a kezdeti nagykoalíció után a jobboldal többi pártjához való viszonya határozta meg, mindenekelőtt a Nagynémet Néppárthoz, valamint ellentmondásos kapcsolata a szélsőjobboldali nagynémet nemzetiszocialistákkal és a

² A *Kulturkampfot* Bismarck kezdeményezte a „*kisnémet*”, vagyis a katolikus Ausztria nélküli Német Birodalommal és az evangélikus porosz uralkodóval, majd császárral szembehelyezkedő katolikus egyház politikai befolyásának a megtörésére. A világi oktatás és házasságkötés maradandó eredménye mellett időlegesnek bizonyult a rendek betiltása és a katolikus egyháznak nyújtott állami támogatás megszüntetése. Ugyanakkor az 1878-ban az állam és az egyház közötti kompromisszummal véget ért Kulturkampf után az egyház sohasem nyerte vissza korábbi pozícióit. Ausztriával ellentétben a Kulturkampf következménye a *katolikus politikai erők centrumba kerülése* volt.

proosztrák Heimwehrrel. E három tömörülés közül az első időszakban a nagynémetek voltak a fontosabbak, velük koalícióra lépve kormányoztak a keresztényszociálisok 1920-tól.

A párt hosszú utat tett meg, amíg a Monarchia ellenzéki, antikapitalista, antiszemita és szociális jogokat követelő, a munkásmozgalommal is kacérkodó³, centrumba törekvő városi ellenzékiek pártjából klerikális paraszt- és polgári párttá, az uralkodóházat és a kormányt, majd a háborút is támogató gyűjtőpárttá vált. A Keresztényszociális Párt a századfordulón már Ausztria harmadik legnagyobb pártja volt, majd az 1907-es választáson a katolikus parasztság és polgárság pártjaként indulva és a jobboldalhoz sorolható katolikus konzervatívokkal⁴ együtt fellépve az ország legbefolyásosabb ereje lett. Azonban csak rövid időre: a következő, az 1911-es választáson a pártot visszaszorította a nagynémet nacionalista jobboldal.⁵ Ekkor a párt az osztrák-német nacionalizmus felé nyitott, s ezt az orientációját a későbbiekben is megtartotta. Ennek volt köszönhető, hogy amikor német orientáció mellett a háborúban is mindvégig kitartó nagynémetek a háború elvesztésekor kompromittálódtak, a keresztényszociálisok ismét a jobboldal vezető pártját tudhatták magukénak: az 1919-es választá-

³ E kitérőnek fontos pillanata volt, amikor, az 1890-es évek közepén a Leopold Kunschak vezette keresztényszocialista mozgalom csatlakozott a párthoz. E csatlakozással a párt nem csupán közelített céljához, hanem lényegében néppárttá vált, elfoglalva a centrumot. HANISCH, Ernst: *Der Lange Schatten des Staates. Österreichische Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert*. Ueberreuter, Wien 1994. 119.o.

⁴ A katolikus konzervatívok használták egy rövid ideig a „*centrum párt*” elnevezést, de az korántsem felelt meg vállalt pozíciójuknak.

⁵ Az 1911-es választásokon a Keresztényszociális Párt súlyos vereséget szenvedett. Szövetségeseivel, a katolikus konzervatívokkal, a Centrum Párttal együtt alkotott blokkal az 1907-es 41,2%-ról 32,6%-ra csökkent eredménye, míg a német nemzetiek 27,5%-ról 46%-ra növelték szavazataik arányát, beolvasztva a a nemzeti liberálisokat. A nacionalista hullámot viszonylag csekély veszteséggel vészelték át a szociáldemokraták: 21,4%-ról 18,9%-ra csökkent befolyásuk. SOMOGYI Éva: *Választójog és parlamentarizmus Ausztriában 1861-1907*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1968. 176. o.

sokra visszazerezték pozícióikat, s ettől kezdve pártjuk a jobboldal legerősebb pártja maradt.

A háborút követő forradalmi hullám sajátos helyzetet teremtett Ausztriában: a keresztényszociálisok a szociáldemokrata Karl Renner kormányában vállaltak koalíciós szerepet. A jobb-bal koalíció alig másfél évig maradt fenn, mindenekelőtt a keresztényszociálisok bécsi kisebbsége és a többségi szövetségi tartományok voltak ellene. Az 1920-as kormányválság új választások kiírásával ért véget. A választásokat követően pedig a Keresztényszociális Párt más partnerek után nézett: a német nemzetiekkel alakított kormányt.

Még egyszer - a gazdasági világválság idején - 1930-ban tettek ugyan ajánlatot a szociáldemokráciának nagykoalíció alakítására - akárcsak a német Centrum Párt 1928-ban - az ország stabilizálása érdekében, de az ajánlatot a szociáldemokraták elutasították. Ők újabb választások esetén a párt előretörésben, netán az abszolút többség megszerzésében reménykedtek.

A keresztényszociális vezetők, mindenek előtt az 1920-tól pártelnök - kevésbé jelentős - Kunschak, valamint Johann Schober és Ignaz Seipel (az előbbi háromszor, az utóbbi öt alkalommal alakíthatott kormányt) számára nyilvánvalóvá vált, hogy a többség Ausztriában a jobboldalon van. Egyértelművé vált az is, hogy középen nincsenek olyan erők, amelyek képesek lennének politikai erőt felmutatni, s ehhez képest másodrendű fontosságú volt, hogy a baloldal elképzelései sem segítették a bal-jobb koalíció felélesztését.⁶ A keresztényszociálisok mindenek előtt attól tartottak, hogy új választások esetén bekövetkezhet az, ami 1911-ben történt: a nagynémetekkel és az osztrák nacionalizmussal, pontosabban ekkor a szélsőjobboldal-

⁶ A sok vitát kiváltó döntésben kulcsszerepe volt az ausztrómarxizmus fő teoretikusának, Otto Bauernek, aki a kompromisszumkészebb Karl Rennerrel szemben nem ajánlotta az együttműködést. Többen azóta is, a későbbiek ismeretében úgy vélik, hogy egy nagykoalíció létrejötte esetén a diktatúra elkerülhető lett volna. A korabeli vitát elemzi LEICHTER, Otto: *Otto Bauer. Tragödie oder Triumph*. Europa Verlag, Wien, Frankfurt, Zürich 1970. 258-276.

lal, esetleg a szociáldemokráciával szemben jelentős erőket veszítenek. S félelmük nem is volt alaptalan - legalábbis ami a szélsőjobb előretörését illette.

A szociáldemokrácia oldaláról ugyanis nem fenyegetett reális veszély. Bár kétségtelen, hogy az 1919-es választások előtt már úgy tetették fel a kérdést: „A népnek arról kell döntenie, hogy a szociáldemokrácia vagy a polgári pártok uralmát akarja-e...”. Ez nem a polgári demokrácia megkérdőjelezését jelentette, amint azt kommunista oldalról a szociáldemokratáknak a szemére is vetették.⁷ Ezt pontosan meg is fogalmazták 1926-ban, a párt linzi programjában: a párt „az általános választások eredménye alapján szerzi meg a hatalmat.” A számos, nem egyszer fegyveres harcokba torkoló konfliktust kézben tudták tartani: ez történt 1927-ben, amikor a szociáldemokrata védőerő, a Schutzbund fegyverraktárainak lefoglalására indított akció vezetett véres összecsapásokra.⁸

Az erőviszonyok eltolódása szempontjából ennél is lényegesebb volt, hogy a választásokon - akárcsak Németországban - a konzervatív, a hagyományos jobboldali szervezeteknek nem a baloldaltól, a

⁷ Az osztrák szociáldemokratáknak - elméletileg az ausztrómarxizmusnak - a hatalom megragadásával kapcsolatos, a legalitást szem előtt tartó álláspontja már 1919 januárjától ismert volt. Ekkor, a választások előtti napon hangzott el Otto Bauer híres beszéde, amelyben a fenti sorok mellett kifejtette: „Máról holnapra nem válhat társadalmunk szocialista állammá. November első napjaiban talán megalakíthatunk volna Bécsben egy szocialista kormányt, azonban tisztában voltunk azzal, hogy az csak néhány napig tartó kísérlet lehetett volna. Nagy dolgokat értünk el ebben a pár hétben, azonban a szocialista társadalmat nem valósíthatjuk meg egy olyan országban, amelynek nincs szene, nincs élelmiszere, amelynek határai nincsenek megállapítva.” Neues Wiener Tagblatt, 1919. január 15. IN: *Dokumentation zur Österreichischen Zeitgeschichte 1918-1928*. Hrsg. Klusacek, Christine és Stimmer, Kurt. Jugend und Volk. Wien-München é.

⁸ E döntést komoly viták kísérték és követték, amelyekről érdekes adalékkal szolgál COLLOTTI, Enzo: *Über die weimarer Sozialdemokratie: kritische Bemerkungen der österreichischen Sozialdemokraten am Beispiel Otto Leichters*. IN: *Arbeiterbewegung, Faschismus, Nationalbewußtsein*. Europaverlag, München, Wien, Zürich 1983. 17-23.

szociáldemokrataktól, s nyilván nem a teljesen erőtlenné kommunistáktól kellett félteniük szavazataikat, hanem kizárólag a saját táborukon belüli ellenfelektől, a keresztényszociálisoknak a nagynémetektől és viszont, s végül mindkettejüknek a szélsőjobbtól, a nemzeti-szocialistáktól és a Heimwehrtől. A két tábor közötti határvonal éppoly csekély mértékben volt átjárható, mint Németországban.⁹ A helyzetet pontosan jelezték a választások eredményei.

	Marxisták		Polgári pártok	
1919	1.221.814	41%	1.761.640	59%
1920	1.100.095	37%	1.880.233	63%
1923	1.334.034	40%	1.987.572	60%
1927	1.555.269	43%	2.081.443	58%
1930	1.538.097	42%	2.149.971	58%

A baloldal és a többi párt által az osztrák választásokon leadott érvényes szavazatok száma és %-

Nem foglalkozunk az eltérő korabeli vélekedésekkel a *demokratikus köztársaságról*: ezt, akárcsak Ausztria életképességét illetően szinte valamennyi politikai párt másképpen értelmezte, ha éppen nem utasította el egyértelműen - ki a demokráciát, ki a köztársaságot, ki pedig a független köztársaságot. Ausztria sorsát végül is a két pólus kapcsolata és aránya döntötte el, amely a kezdetektől jelezte a jobboldal túlsúlyát (lásd a fenti táblázatot).¹⁰

S a történet vége - ezzel kezdtem előadásomat Pécsen -, egyben egy új történethez vezető kezdet. „*Egy állam felépítése*” volt a címe

⁹ A Weimari Köztársaság választásainak elemzése mutatta, hogy a nácik nem a centrumtól, s még kevésbé a baloldaltól hódították el a szavazókat. A nácik az 1932-es második választáson elért 37%-os eredményük elérésekor a jobboldali pártokat fosztották meg szavazóiktól. A „*weimariosodásról*”, arról a tévhitről, hogy a demokrácia erősít, a centrumot a szélsőbal és szélsőjobb zúzta szét, lásd SZÉKELY Gábor: *A Weimar-jelenség*. Rubikon, 1992. 10. sz. 26-27.o.

¹⁰ A táblázat csoportjainak elnevezése korabeli publikációból való: *Wahlen und Parteien in Österreich...* C 103. o. A baloldalnál ismételt meg kell jegyezni, hogy 99%-ban szociáldemokrata szavazatokról van szó, a kommunisták még az igen sikeres 1932-es bécsi választásokon sem jutottak be a városházára: 20.839 szavazatuk (az előző választásokon ennek majd felét, 10.626 szavazatot szereztek) nem volt ehhez elegendő. *Dokumentation zur Österreichischen Zeitgeschichte 1928-1938*. Hrsg. Klusacek, Christine, Stimmer, Kurt. Jugend und Volk. Wien-München é.n. 204. o.

annak az 1935-ben megjelentetett kormány-kiadványnak, amely az Osztrák Köztársaság 15 évének 24. kormányát vezető Schuschnigg szövetségi kancellár új törekvéseit kívánta bemutatni: „*Csatazaj és puskapor füstje kísérte Dr. Kurt Schuschnigg - Ernst Rüdiger Starhemberg kormányának születését... Egy sebzett ország kiáltott gyógyulásért, a kiontott drága vér folyama sóhajtott vezeklésért, egy súlyosan sérült gazdaság fohászkodott nyugalomért és konszolidációért...*”¹¹

Ami viszont bekövetkezett az nem a konszolidáció és nyugalom volt, hanem az Anschluss, majd rá másfél évre az újabb világháború. Ha 1918-ban, a Monarchia felbomlásakor felmerült a kérdés, vajon életképes alakulat-e a magára maradt Ausztria, 1934-ben a kérdés már így hangzott: vajon életképes lehet-e az ausztrofasizmus a náci Németország árnyékában? A nemleges választ Adolf Hitler 1938. március 15-én adta meg a bécsi Hősök terén ünneplő tömeg előtt: „*Jelentem a történelemnek, hogy hazám visszatért a Harmadik Birodalomba.*”

¹¹ Ernst Rüdiger Starhemberg az Ausztriában szélsőjobbot képviselő Heimwehr vezetője volt, aki első ízben 1930-ban, a keresztényszociális koalíciójában belügyminiszter, majd 1934-ben alkancellár lett. A Heimwehrről lásd ORMOS Mária-INCZE Miklós: *Európai fasizmusok 1919-1939*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1976. 92-94. Starhemberg szerepét és életútját lásd KERÉKES Lajos: *Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1973. 59-60.